

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Το προσφυγικό ζήτημα και η καταγωγή
του ρεμπέτικου τραγουδιού*

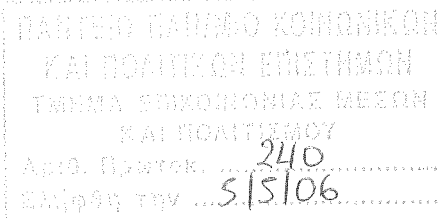
Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια

Βουρλιωτάκη Άννα

**Επιβλέπων: επ. καθηγητής κ. Γ. Σκαρπέλος
Μέλη Επιτροπής: επ. καθηγητής κ. Ν. Μπακουνάκης
καθηγητής κ. Σ. Ροζάνης**

Αθήνα, Μάιος 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ



ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
---------------	---

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ



Κεφάλαιο 1^ο

Η Καταστροφή του 1922 και η έλευση των προσφύγων.....	9
1. Η Έξοδος.....	9
2. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα: δημογραφικά χαρακτηριστικά και κοινωνική προέλευση των προσφύγων.....	11

Κεφάλαιο 2^ο

Η αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος: Η ένταξη των προσφύγων

στο ελληνικό κράτος.....	16
1. Η αποκατάσταση των προσφύγων: στέγη και εργασία για αστούς και αγρότες.....	17
1.1 Προσωρινή περίθαλψη.....	17
1.2 Φορείς και ενέργειες στο πλαίσιο της αποκατάστασης.....	19
1.3 Αστική αποκατάσταση: προσφυγικοί συνοικισμοί και αυτοστέγαση.....	22
1.4 Η επαγγελματική αποκατάσταση στις πόλεις.....	24
2. Σημεία της πολιτικής μεθόδευσης της ένταξης των προσφύγων και οι κοινωνικές διαστάσεις.....	26

Κεφάλαιο 3^ο

Από την ένταξη στην ενσωμάτωση.....	30
1. Αντιθέσεις γηγενών και προσφύγων: ομοιότητες και διαφορές στη συγκρότηση των συλλογικών ταυτοτήτων.....	30
2. Η συγκρότηση της συλλογικής ελληνικής ταυτότητας των δύο κοινωνικών ομάδων.....	33
3. Μνήμη και Παράδοση.....	35
4. Συνέπειες της Καταστροφής: Το νέο αστικό κέντρο και το κοινωνικό πλαίσιο μετά το 1922.....	37

Β' ΜΕΡΟΣ: Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟΥ ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΥ

Κεφάλαιο 1^ο

**Βασικές προσεγγίσεις για την κοινωνική καταγωγή του ρεμπέτικου
και η θέση των προσφύγων μέσα σ' αυτές.....40**

Κεφάλαιο 2^ο

**Η διάσταση των απόψεων για τις κοινωνικές κατηγορίες διαμόρφωσης
του ρεμπέτικου στον ελλαδικό χώρο.....58**

1. Τα κοινωνικά υποσύνολα και σημεία προβληματικής γύρω απ' αυτά:
υπόκοσμος-υποπρολεταριάτο/λούμπεν-προλεταριάτο-πρόσφυγες-
αστικάστρώματα/κυρίαρχες τάξεις.....59

Κεφάλαιο 3^ο

**Κοινές θέσεις: Η πόλη ως κοινός καταγωγικός τόπος του ρεμπέτικου
και το ρεμπέτικο ως προϊόν του αστικού λαϊκού πολιτισμού.....69**

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ.....74

Βιβλιογραφία.....78

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 1922 αποτελεί μια χρονολογία ορόσημο στην ιστορία του Νεοελληνικού Κράτους. Η Μικρασιατική Καταστροφή διέκοψε με το χειρότερο τρόπο την πορεία των εθνικών θεμάτων της χώρας, μια πορεία που αποτελούσε το σταθερό σημείο προσανατολισμού από την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα το 1821 και που ένα αιώνα αργότερα είχε φτάσει σε μια ανέλπιστα θετική έκβαση. Η ήττα του ελληνικού στρατού στα εδάφη της Μικράς Ασίας από τις στρατιές των εθνικιστών Τούρκων θα κορυφωθεί σε εθνική συντριβή. Ο ξεριζωμός των Ελλήνων της Εγγύς Ανατολής θα σηματοδοτήσει το τέλος του ελληνισμού σε αυτά τα εδάφη, μια παρουσία που μετρούσε τρεις χιλιάδες χρόνια ζωής και δημιουργίας. Το πλήγμα για την Ελλάδα είναι καθολικό. Με τη Μικρασιατική Καταστροφή καταρρέει η Μεγάλη Ιδέα που πνευματικά και ιδεολογικά είχε στηρίξει το ελληνικό έθνος επί αιώνες. Η επεκτατική πολιτική τερματίζεται και το ελληνικό κράτος από τη θέση του ηττημένου θα προσπαθήσει να σώσει τα κεκτημένα. Ταυτόχρονα, 1.500.000 πρόσφυγες εισρέουν στο ελληνικό κράτος των 5.000.000 προκαλώντας μια απότομη πληθυσμιακή έκρηξη. Στην αναζήτηση των αιτιών της Μικρασιατικής Καταστροφής ο συγκερασμός των ανθρώπινων χειρισμών και των απρόβλεπτων συγκυριών καθιστά το μείγμα τόσο ενιαίο που η ανάλυσή σταματά στη διάγνωση των συστατικών του.

Ο ερχομός των προσφύγων θα είναι καθοριστικός για τη μετά το 1922 πορεία της Ελλάδας. Η χώρα βρίσκεται ήδη από το τέλος του 19^{ου} αιώνα σε μια πορεία εσωτερικής ανασυγκρότησης ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής και τις παγκόσμιες εξελίξεις. Η εκβιομηχάνιση έχει αρχίσει και η χώρα διανύει με αργά βήματα την απόσταση από την αγροτική οικονομία στη βιομηχανική ανάπτυξη. Οι συνέπειες αυτής της μετάβασης στο κοινωνικό πεδίο θα αρχίσουν να εκφράζονται με τη δημιουργία ταξικών στρωμάτων. Η πορεία μετασχηματισμού της χώρας δεν έχει δομηθεί πάνω σε μια οργανωμένη εθνική πολιτική αλλά συνιστά αντίδραση σε συγκυρίες της εποχής με αποτέλεσμα να μη χαρακτηρίζεται από σταθερότητα και ομαλότητα. Κατά τον ίδιο τρόπο ο κοινωνικός μετασχηματισμός προσδιορίζεται από ανισότητα και πόλωση. Στα δύο άκρα της κοινωνικής κλίμακας η μειοψηφία των εκπροσώπων της εύπορης αστικής τάξης και η πλειοψηφία του φτωχών χαμηλών στρωμάτων.

Το πεδίο εντοπισμού της νέας τάξης πραγμάτων είναι η πόλη. Την περίοδο του μεσοπολέμου η εικόνα των αστικών κέντρων αλλάζει απότομα. Αιτία ο πληθυσμός που θα σωρεύσει αναζητώντας μια καλύτερη ζωή μέσα από τις ευκαιρίες και δυνατότητες που παρέχει η νέα αναπτυσσόμενη πόλη. Στο πλαίσιο ενός συγκεντρωτισμού στην πρωτεύουσα, που έχει συνυφανθεί με την ίδια τη σύσταση του ελληνικού κράτους, το αστικό κέντρο Αθηνών και Πειραιά είναι αυτό που θα επηρεαστεί σε μείζονα βαθμό από τις εξελίξεις και θα μπει σε μια πορεία ριζικού μετασχηματισμού.

Αυτή είναι σε πολύ γενικές γραμμές η κατάσταση της χώρας όταν εισβάλλουν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες εξαθλιωμένοι και με το τραύμα του ξεριζωμού. Η Ελλάδα θα βρεθεί αντιμέτωπη με ένα τεράστιο σε έκταση και σε βαρύτητα πρόβλημα που χρήζει άμεσης αντιμετώπισης. Οι πρόσφυγες ήταν μια νέα πραγματικότητα που η Ελλάδα έπρεπε να ενσωματώσει στη μέχρι τότε δική της.

Έχοντας πλέον όλη την προσοχή στραμμένη στο εσωτερικό του οριοθετημένου κράτους η Ελλάδα μπαίνει σε μια ομόκεντρη ως προς την ήδη διανύουσα φάση ανασυγκρότησης στην οποία οι πρόσφυγες θα αποτελέσουν την κινητήρια δύναμη. Αναλαμβάνεται ένα τεράστιο έργο αποκατάστασης των προσφύγων με στόχο την οργανική ένταξή τους στις δομές του κράτους. Το έργο σχεδιάζεται και εφαρμόζεται με βάση τα χαρακτηριστικά της οικονομικοκοινωνικής φυσιογνωμίας της περιόδου εκείνης. Στόχος δεν είναι η ανατροπή, η εκ θεμελίων ανασύσταση του ελληνικού κράτους, μια ριζοσπαστική αλλαγή στις δομές όλου του πλέγματος αλλά η συνέχιση της πορείας του προς την ίδια κατεύθυνση που ακολουθούσε ενισχυμένη πλέον από τους πρόσφυγες που θα συστρατεύονταν στην προσπάθεια αυτή μέσα από μια ομαλή και αθόρυβη διαδικασία ένταξης. Με γνώμονα πάντα την διαφύλαξη της κοινωνικής σταθερότητας οι πρόσφυγες γίνονται συντελεστές της ανάπτυξης και ενισχυτές των ευάλωτων σημείων.

Οι πρόσφυγες δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Στη βάση του βασικού διαχωρισμού τους εδράζεται η κοινωνική τους προέλευση που διακρίνει τους πρόσφυγες σε αυτούς που προέρχονται από αγροτικές περιοχές και κοινωνίες και αντιστοίχως σ' αυτούς που ζούσαν και δρούσαν μέσα σε αστικά κέντρα. Αυτός ο κυρίαρχος διαχωρισμός θα αποτελέσει το κριτήριο και τη βάση οργάνωσης ολόκληρης της πολιτικής αποκατάστασης, λειτουργώντας ταυτόχρονα και ως προκαθορισμός για τους ίδιους τους πρόσφυγες και τους τρόπους με τους οποίους θα εντάσσονταν στο νέο περιβάλλον. Πάνω σ' αυτή τη θεμελιακή διάκριση θα

δομηθεί ένα σύνολο από επιμερισμούς σε διάφορα επίπεδα και πεδία που θα έχει αποτέλεσμα την πολυδιάσπαση του προσφυγικού σώματος σε ομάδες με διαφορετικά και συχνά αντικρουόμενα συμφέροντα. Παράλληλα, θα ευνοήσει την ανάδυση των προϋφιστάμενων διαφορών που στο προηγούμενο περιβάλλον δεν ήταν τόσο αισθητές λόγω του διαφορετικού τρόπου κοινωνικής οργάνωσης και ολόκληρου του κοινωνικού πλαισίου που έδινε στους πρόσφυγες ανεξαρτήτου ταξικής διαστρωμάτωσης μια αίσθηση κοινής ταυτότητας εδραιωμένης στα ιδιαίτερα εθνοπολιτισμικά τους χαρακτηριστικά. Έτσι, οι πρόσφυγες θα ενταχθούν στην κλίμακα διαστρωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας προσαρμοζόμενοι στις υφιστάμενες συνθήκες που εντοπίζονται στην κάθε βαθμίδα.

Σ' αυτό το σημείο θα έλθουν αντιμέτωποι με τους γηγενείς που θα συσπειρωθούν κατ' αναλογία των κοινωνικών δομών λιγότερο ή περισσότερο γύρω από μια κοινή ταυτότητα που θα τους διακρίνει από τους πρόσφυγες. Θα προκύψει έτσι ανάμεσα στις άλλες μια νέου είδους πόλωση αυτή ανάμεσα σε ντόπιους και πρόσφυγες που στη βάση της εντοπίζεται ο οικονομικός ανταγωνισμός. Η ένταση των αντιθέσεων θα είναι μεγαλύτερη εκεί όπου υπάρχει και μεγαλύτερη ανάγκη και δυσκολία επιβίωσης. Δηλαδή, στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Θα οξυνθεί ιδιαίτερα εκεί που τα στενά όρια και οι περιορισμένοι πόροι θα φέρουν τους γηγενείς και τους πρόσφυγες πρόσωπο με πρόσωπο στη μάχη των κοινών διεκδικήσεων δηλαδή, στις πόλεις. Η μεθοδευμένη πολιτική του κατακερματισμού του προσφυγικού κόσμου σε συνδυασμό με μια πολιτική πρόνοιας που φαινομενικά υποστηρίζει τους πρόσφυγες και προκαλεί την αντίδραση των ντόπιων, θα εμποδίσει την ανάπτυξη συλλογικής δράσης και στο επίπεδο των προσφύγων καθ' εαυτών αλλά και στο επίπεδο της κοινής συνύπαρξης γηγενών και προσφύγων στο χαμηλότερο και προβληματικότερο στρώμα του φτωχού λαού. Έτσι θα αποτραπεί ο φόβος μιας λαϊκής εξέγερσης.

Η πατερναλιστική πολιτική του κράτους θα μεθοδεύσει την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία αλλά η ενσωμάτωση θα πραγματοποιηθεί μέσα από τους τρόπους προσαρμογής των προσφύγων στην κοινωνία αυτή και την συνύπαρξή τους κάτω από τους ίδιους όρους και μέσα στο πλαίσιο μιας κοινής πραγματικότητας με τους γηγενείς. Αυτή η διαδικασία που όπως είναι φυσικό θα συντελεστεί μέσα σε μεγάλο βάθος χρόνου θα δοκιμαστεί σε μεγάλο βαθμό από την άρνηση των προσφύγων να ξεπεράσουν την ιδέα της επιστροφής στις ρίζες τους. Όταν αυτό το ενδεχόμενο θα αποκλειστεί μέσα από τις πολιτικές εξελίξεις θα

ξεκινήσει πραγματικά μια συνειδητή διαδικασία ενσωμάτωσης που θα ευνοηθεί από την προοδευτική εξομάλυνση της πρακτικά δυσχερέστατης και ψυχοσυναισθηματικά συγκεχυμένης κατάστασης μέσα στην οποία βρίσκονταν οι πρόσφυγες τα πρώτα χρόνια της παραμονής τους στη χώρα.

Αυτά τα χρόνια, η πολιτισμική παράδοση των προσφύγων θα διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο στηρίζοντας την ιδιαιτερότητα της ταυτότητά τους μέσα στο πλαίσιο των αντιθέσεων με τους γηγενείς. Είναι αυτή που μέσα από τη λειτουργία της μνήμης θα στηρίζει τους πρόσφυγες ως ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά διαφορετικά από τα χαρακτηριστικά των αυτοχθόνων με τους οποίους όμως μοιράζονται τα ίδια βασικά στοιχεία της ταυτότητάς τους: ίδια εθνικότητα, ίδια θρησκεία και ίδια γλώσσα. Οι πρόσφυγες υπ' αυτή την έννοια δεν ήταν ξένοι, ήταν όμως διαφορετικοί και τη διαφορετικότητά τους τη διακήρυσσαν μέσα από τον πολιτισμό τους αντλώντας παράλληλα από εκεί την ισχύ της συλλογικής τους αίσθησης ως μια ιδιαίτερη κατηγορία Ελλήνων. Σημασία έχει ότι ο τομέας αυτός θα μείνει ανέγγιχτος από οποιαδήποτε παρεμβατική πολιτική του κράτους, γεγονός που ενισχύει την ιδιαίτερη πρόσδεση των προσφύγων σ' όλα αυτά που συγκροτούν την δική τους ξεχωριστή κουλτούρα.

Όπως το 1922 με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την άμεση συνέπειά της, το προσφυγικό ζήτημα, υπήρξε χρονολογία ορόσημο για τη νεότερη Ελλάδα και ουσιαστικά σηματοδότησε μια νέα αφετηρία στην μέχρι τότε πορεία της χώρας, αντιστοίχως στις διάφορες προσπάθειες προσέγγισης και ερμηνείας του ρεμπέτικου, το 1922 επισημαίνεται προφανώς όχι τυχαία ως χρονολογία τομή στην ιστορική πορεία και εξέλιξη του ρεμπέτικου και ειδικότερα των κοινωνικών συνθηκών που το υποθάλλουν και το τροφοδοτούν.

Αν και αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι ένα πολιτισμικό φαινόμενο είναι άπιαστο στο χρόνο και ολισθαίνει διαρκώς σε μετεξελίξεις και μετασχηματισμούς, συχνά τόσο έντονους που ενδέχεται ακόμη και να προκαλέσουν τη μετουσίωσή του, η θέσπιση χρονικών στεγανών και πλαισίων προβάλλει ως απαραίτητη ενέργεια στην οποία προβαίνουν οι ερευνητές προκειμένου να κατορθώσουν να το πλησιάσουν και να το μελετήσουν αποσπασματικά μεν αλλά και με την ελπίδα ότι με διαδοχικές απόπειρες και σύμπτυξη των μερικών συμπερασμάτων θα επιτευχθεί ο σχηματισμός μιας ολοκληρωμένης εικόνας τουλάχιστον ως προς τον κεντρικό πυρήνα του υπό εξέταση φαινομένου.

Κατ' αυτό τον τρόπο, για το θέμα του ρεμπέτικου στον Ελλαδικό χώρο όλες οι βασικές προσεγγίσεις διατηρούν ως κομβικό σημείο το 1922 και την έλευση των προσφύγων από την Εγγύς Ανατολή. Οι προσεγγίσεις αυτές επιχειρούν να αναγνώσουν το φαινόμενο του ρεμπέτικου μέσα από τις συνθήκες και τις κοινωνικές ομαδώσεις που συναντώνται στην Ελλάδα την περίοδο του μεσοπολέμου και τους όρους υπό τους οποίους αυτές, σε συνάρτηση και με άλλους παράγοντες, σχημάτισαν το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο για τη διαμόρφωση του ρεμπέτικου.

Η προσέγγιση ενός πολιτισμικού φαινομένου όπως είναι η δημιουργία του ρεμπέτικου τραγουδιού δεν μπορεί να απομονωθεί από το κοινωνικό περιβάλλον εντός του οποίου εμφανίζεται και διαμορφώνεται. Μέσα στο πλαίσιο της παραπάνω θεώρησης τοποθετείται το θέμα της παρούσας εργασίας.

Έχοντας ως βασικό ιστορικό σημείο αναφοράς το 1922 και τη Μικρασιατική Καταστροφή στο Α' μέρος της εργασίας θα καταβληθεί προσπάθεια να επισημανθούν τα γεγονότα, οι δράσεις και τα κίνητρα πίσω απ' αυτές, προκειμένου να σχηματιστεί μια συνολική εικόνα της αντιμετώπισης του προσφυγικού ζητήματος και σε ένα δεύτερο επίπεδο της πορείας ένταξης και ενσωμάτωσης των Μικρασιατών προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Σ' αυτή ακριβώς την κοινωνική βάση τοποθετείται η προσέγγιση του ρεμπέτικου τραγουδιού μέσα από τα κοινωνικά στρώματα και μορφώματα που συντέλεσαν στη διαμόρφωσή του την περίοδο του μεσοπολέμου, και ειδικά μετά το 1922 και την έλευση των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Για το σκοπό αυτό στο Β' μέρος της εργασίας, θα επιχειρηθεί μια περιγραφική ανάλυση των βασικών θέσεων και προσεγγίσεων που εντοπίζονται στην ελληνική βιβλιογραφία σε σχέση με τις κοινωνικές κατηγορίες και ομάδες που διαμορφώνουν το ρεμπέτικο. Μέσα από την παράλληλη επισήμανση των θέσεων και των αντιθέσεων που προκύπτουν, θα αναδειχθεί ένα ευρύτερο πεδίο προβληματικής σχετικά με τις μεθόδους και τους τρόπους ερμηνείας των πολιτισμικών φαινομένων μέσα από τα αντίστοιχα κοινωνικά.

Η εργασία κλείνει με τα συμπεράσματα όπου εκτίθενται και κάποιοι ευρύτεροι προβληματισμοί έτσι όπως προκύπτουν από τη γενικότερη θεώρηση του θέματος.

Η εργασία αυτή πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη των κ.κ. καθηγητών,
Γ. Σκαρπέλου, Ν. Μπακουνάκη και Σ. Ροζάνη τους οποίους και ευχαριστώ.

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

1. Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ 1922 ΚΑΙ Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

1. Η Έξοδος

Η θετική έκβαση της πορείας του νεοελληνικού κράτους προς τη διεύρυνση των εθνικών συνόρων και της αντίστοιχης εθνικής ολοκλήρωσης θα διακοπεί το 1922 με το χειρότερο τρόπο.

Αποφεύγοντας τις εκτενείς αναφορές στα πολιτικά πρόσωπα και τις παρατάξεις, τις σχέσεις εξουσίας και τα μέσα άσκησής της, τα ξένα συμφέροντα και τα προσχήματα, τις σκοπιμότητες, τις παραλείψεις, τα λάθη και πλείστα όσα ύφανα το χρονικό της Καταστροφής, για τα οποία άλλωστε η νεοελληνική ιστοριογραφία έχει τοποθετηθεί διεξοδικά, αρκεί μια γενική αλλά όχι και τόσο αφηρημένη διαπίστωση: ότι συνέβη ανάγεται σ' αυτό το δυσσερμήνευτο κράμα, ιστορικής συγκυρίας και ανθρώπινης συμβολής με την ποσοτική αναλογία στη συγκεκριμένη περίπτωση να βαρύνει στο δεύτερο συστατικό.

Η κατάρρευση του ελληνικού μετώπου στα ενδότερα του Τουρκικού κράτους σήμανε την αντίστροφη μέτρηση για τον ελληνισμό στην Εγγύς Ανατολή η ύπαρξη του οποίου οικοδομήθηκε σε μακραίωνα βάθος χρόνου και συνετρίβη σε λίγες μόνο ημέρες.

Η λαίλαπα του κεμαλικού στρατού σάρωσε τους ελληνικούς πληθυσμούς σ' ολόκληρη την επικράτεια του τουρκικού κράτους από τις δυτικές ακτές, την κεντρική Μικρά Ασία μέχρι τον Πόντο. Στην περιοχή της Σμύρνης, αυτής της ακμάζουσας πόλης όπου το ελληνικό στοιχείο ευημερούσε οικονομικά και κοινωνικά, η μανία των εθνικιστών Τούρκων θα πάρει τις πλέον άγριες διαστάσεις. Η πρωτεύουσα της Ιωνίας, ο οικονομικός, κοινωνικός και πολιτισμικός «φάρος» του ελληνισμού υπέστη ολοσχερή καταστροφή ακριβώς στη βάση του συμβολισμού της. Η εικόνα της φλεγόμενης Σμύρνης και οι μαρτυρίες των επιζώντων για τις σκηνές φρίκης και αλλοφροσύνης που εξελίχθηκαν στην προκυμαία και στο λιμάνι της, τη

μόνη διέξοδο σωτηρίας, θα συνοψίσουν το μέγεθος της τραγωδίας που διαδραματίστηκε σ' ολόκληρη την επικράτεια του τουρκικού κράτους.¹

Η εισβολή των τουρκικών στρατευμάτων στην πόλη βρήκε τον κόσμο απροετοίμαστο, σαστισμένο. Χιλιάδες κάτοικοι της Σμύρνης, αλλά και όσοι επέλεξαν το λιμάνι της ως δίοδο φυγής, εγκλωβίστηκαν και βρήκαν εκεί τραγικό θάνατο. Για το τεράστιο πλήθος που έφτασε μέχρι τη θάλασσα και συνωστίζονταν κατά μήκος της προκυμαίας, ένα μόνο βήμα από τη στεριά σ' ένα σκάφος, έγινε το σύνορο μεταξύ ζωής και θανάτου.

Σε αντίθεση με την κατάσταση στη Σμύρνη η εκκένωση άλλων περιοχών της Τουρκίας – όπως η Ανατολική Θράκη- από το ελληνικό στοιχείο έγινε κάτω από πιο ομαλές αν και όχι λιγότερο δραματικές συνθήκες. Ο χρόνος που παραχωρήθηκε για την αναχώρηση έδωσε την ευκαιρία στους κατοίκους των περιοχών αυτών να φέρουν μαζί τους ότι μπορούσαν από την κινητή τους περιουσία και να ξεκινήσουν τη νέα ζωή στην Ελλάδα με λίγο καλύτερους όρους, σε σχέση με τους κυνηγημένους κατοίκους των μικρασιατικών παράλιων. Το ίδιο ισχύει και για όσους εγκατέλειψαν την Τουρκία με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Χρήματα, κοσμήματα, ή ακόμη και είδη οικοσκευής από πολύτιμα υλικά που μπόρεσαν να φυγαδεύσουν οι πρόσφυγες, τους βοήθησαν να επιβιώσουν τον πρώτο κρίσιμο καιρό ακόμη και αν συχνά, μέσα σε συνθήκες στυγνής εκμετάλλευσης, εξαργυρώνονταν κυριολεκτικά για ένα κομμάτι ψωμί. Αυτό που όλοι πρόσφυγες μπόρεσαν να διασώσουν ήταν οι αναμνήσεις τους. Η μνήμη θα γινόταν το κεφάλαιο όπου θα στηρίζαν την καινούργια τους ζωή και την αίσθηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους ταυτότητας.²

Στα λιμάνια του ελληνικού κράτους που ήταν και οι πρώτοι χώροι υποδοχής, εκτυλίχθηκαν νέες δραματικές σκηνές για τους εξαθλιωμένους

¹ Για το τραγικό χρονικό της Εξόδου, τις κτηνωδίες εις βάρος άμαχου πληθυσμού και τις εφιαλτικές ώρες μέχρι την επιβίβαση σε ένα πλοίο, τίποτε δεν είναι πιο συγκλονιστικό από τις μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν την κόλαση της σφαγής και του διωγμού και τις μετέφεραν ανεξίτηλα χαραγμένες στη μνήμη τους, στη νέα πατρίδα. Ένας αντιπροσωπευτικός αριθμός των προφορικών αυτών ντοκουμέντων αποτυπώθηκε στη δίτομη έκδοση του Μικρασιατικού Κέντρου Σπουδών, *Η Εξόδος*, τ. Α', *Μαρτυρίες από τις Επαρχίες των Δυτικών Παραλίων της Μικρασίας*, και *Η Εξόδος*, τ. Β', *Μαρτυρίες από τις Επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, Αθήνα, 1980 και 1982 αντίστοιχα. (Εκκρεμεί η έκδοση του τρίτου τόμου με μαρτυρίες από την περιοχή του Πόντου).

² Βλ. σχετικά, Hirschon Renée, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής – Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 2004, σελ. 59.

πρόσφυγες που αφού γλύτωσαν τις σφαγές βρίσκονταν τώρα αντιμέτωποι με μια νέα δύσκολη πραγματικότητα. Πείνα, λειψυδρία, επιδημικές ασθένειες, μαζική διαβίωση κάτω από άθλιες συνθήκες και καχυποψία στα βλέμματα των ντόπιων συνέθεσαν την πρώτη εικόνα στη νέα πατρίδα και χάραξαν την αφετηρία για ένα δύσκολο αγώνα επιβίωσης.

Η σημασία της Μικρασιατικής Καταστροφής μοιραία ενεργοποίησε την ιστορική μνήμη και επέφερε παραλληλισμούς με την Άλωση της Πόλης.³ Υπό μια άλλη οπτική το 1922 θεωρήθηκε ως αφετηρία της νέας Ελλάδας. Σε κάθε περίπτωση, η Καταστροφή με την άμεση συνέπειά της, το προσφυγικό ζήτημα, αποτέλεσε για την Ελλάδα ένα οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό ζήτημα μεγάλης σπουδαιότητας, με επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της ζωής του νεοελληνικού έθνους.

2. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα: δημογραφικά χαρακτηριστικά και κοινωνική προέλευση των προσφύγων.

Η Μικρασιατική Καταστροφή σίγουρα άνοιξε ένα καινούργιο κεφάλαιο στην ιστορία του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Η πρώτη απτή συνέπεια της τραγικής αυτής εξέλιξης και του τρόπου με τον οποίο ολοκληρώθηκε, ήταν η εισροή περίπου 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα. Για να αποδοθεί παραστατικότερα το μέγεθος του προβλήματος αρκεί να αναφερθεί ότι ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας το 1922 υπολογίζονταν σε λίγο παραπάνω από 5,5 εκατομμύρια.⁴

Ο ακριβής αριθμός των προσφύγων προσδιορίστηκε το 1928 όταν διεξάχθηκε εθνική απογραφή από τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ). Βάσει των

³ Ακόμη και ο ίδιος ο Βενιζέλος σε αγόρευσή του στη Βουλή το 1929, συνέκρινε τη Μικρασιατική Καταστροφή με την Άλωση της Πόλης: «Η καταστροφή η Μικρασιατική, εξεταστέον αν δεν είναι μεγαλυτέρα και από την πτώσιν της Κωνσταντινουπόλεως. Εις την πτώσιν της Κωνσταντινουπόλεως, το έθνος έμεινεν εις τας εστίας του, υποτεταγμένον και δούλον, άλλ' έμεινεν συνεχίζον την ζωήν του εις τας εστίας του, δεν έπαθε τη συμφοράν αυτήν, την οποία έπαθε σήμερον». Όπως το παραθέτει ο Γιώργος Δαφνής, «Οι πρόσφυγες θαυμάσιο ανθρώπινο υλικό», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Οι Πρόσφυγες στην Ελλάδα: Πενήντα Χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο», (ειδικό αφιέρωμα) τευχ. 992, 26 Απριλίου 1973, σελ. 11.

⁴ Για την ακρίβεια, βάσει της απογραφής του 1920 ο πληθυσμός της Ελλάδας εκείνο το έτος ανέρχονταν σε 5.531.474 άτομα. Βλ. ενδεικτικά Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1989, σελ. 301, βάσει στοιχείων της ΓΣΥΕ.

στοιχείων της απογραφής οι πρόσφυγες ανέρχονταν σε 1.221.849 άτομα.⁵ Μέχρι εκείνη τη χρονιά είχε καταλαγιάσει και η έντονη κινητικότητα των προσφύγων ανά την Ελλάδα που καθιστούσε δυσχερείς προηγούμενες απόπειρες καταγραφής και αμφισβητήσιμα τα αποτελέσματά τους. Παρόλα αυτά ακόμη και η εκτίμηση του 1928 θεωρήθηκε κατώτερη του πραγματικού αριθμού των προσφύγων που εισέρρευσαν στην Ελλάδα με την Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Αν και στην κατηγορία των προσφύγων δεν συμπεριλήφθηκαν άτομα που είχαν έλθει πριν το 1922, ούτε τα παιδιά που γεννήθηκαν στην Ελλάδα,⁶ εντούτοις στο διάστημα 1923-1928 σίγουρα υπήρξαν σημαντικές απώλειες προσφυγικού πληθυσμού⁷ που δικαιολογούν την εκτίμηση του 1,5 εκατομμυρίου.

Το τεράστιο κύμα των προσφύγων, που ισοδυναμούσε σχεδόν με το ¼ του πληθυσμού της χώρας, αποτελούνταν στην πλειοψηφία του από γυναίκες, παιδιά και άνδρες μεγάλης ηλικίας αφού οι ξένοι άρρενες από 17 μέχρι 45 ετών περίπου, στο πλαίσιο ενός μεθοδευμένου αποδεκατισμού του ενεργού ανδρικού πληθυσμού συλλαμβάνονταν από τους Τούρκους και στέλνονταν στα ενδότερα του κράτους όπου αναγκάζονταν σε εξοντωτική εργασία κάτω από άθλιες συνθήκες.

⁵ Το 1923 είχε πραγματοποιηθεί μια πρώτη προσωρινή καταγραφή από το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως στο σύνολο της χώρας, που προσδιόρισε τον αριθμό των προσφύγων σε 786.431 - βλ. Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής...*, ό.π., σελ. 151. Τα αποτελέσματα της πρόχειρης αυτής καταγραφής θεωρήθηκαν ανακριβή και δεν χρησιμοποιήθηκαν από τους ερευνητές οι οποίοι στο σύνολό τους βασίστηκαν στα στοιχεία της επίσημης απογραφής του 1928 από τη ΓΣΥΕ. Σύμφωνα με την απογραφή η αριθμητική κατανομή των προσφύγων βάσει του τόπου προέλευσης αναλύεται ως εξής:

από Δυτική Μικρά Ασία	626.954	πρόσφυγες
από Ανατολική Θράκη	256.635	»
από Πόντο	182.169	»
από Κωνσταντινούπολη	38.458	»
από Βουλγαρία	49.027	»
από Καύκασο	58.526	»
από Λοιπές Βαλκανικές χώρες και Κύπρο	10.080	»

ΣΥΝΟΛΟ: 1.221.849

Τα παραπάνω στοιχεία όπως παρατίθενται στο Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1992, σελ. 33.

⁶ Βλ. Λεοντίδου Λίλα, ό.π., σελ. 151.

⁷ Ως βασικές αιτίες αναφέρονται οι φυσικοί θάνατοι αλλά κυρίως οι θάνατοι που προήλθαν από τις επιδημικές ασθένειες που θέριζαν τους προσφυγικούς πληθυσμούς, τη γενικότερη φυσική εξάντληση από την πείνα, την ταλαιπωρία, τις ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης, κα. - βλ. Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική...*, ό.π., σελ. 33. Ως άλλη αιτία αναφέρεται και η αναχώρηση κάποιων πληθυσμών, ιδιαίτερα όσων είχαν διπλή υπηκοότητα, από την Ελλάδα προς άλλες χώρες, οι οποίοι από τον Γ. Δαφνή υπολογίζονται σε 250-300 χιλιάδες - βλ. Δαφνής Γιώργος, «Οι πρόσφυγες...», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ό.π., σελ. 11. Μια πρόσθετη αιτία που αναφέρεται αφορά την αποφυγή απογραφής ως προσφύγων, ευκατάστατων εκπαιδισμένων που δεν κατοικούσαν στους προσφυγικούς συνοικισμούς - βλ. Μιχελή Λίζα, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Δρώμενα, Αθήνα, 1992, σελ. 270.

Η πολεμική αντεπίθεση των Τούρκων γενικεύτηκε σ' ένα εθνο-καθαριστικό διωγμό που πραγματοποιήθηκε με θρησκευτικά κυρίως κριτήρια. Ως εκ τούτου, η βάνανυση επίθεση των Τούρκων εναντίον του χριστιανικού και εν γένει «αλλόθρησκου» πληθυσμού σάρωσε και άλλες εθνικές μειονότητες οι μεγαλύτερες εκ των οποίων ήταν η Αρμενική και η Εβραϊκή. Η Ελλάδα υπήρξε και γι' αυτούς τους λαούς η διέξοδος στην απεγνωσμένη φυγή τους και για αρκετούς εξ' αυτών αποτέλεσε τη νέα πατρίδα. Σε έκθεση που υπέβαλε η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) το 1925, ο αριθμός των Αρμενίων που εισήλθαν στην Ελλάδα εκτιμήθηκε σε 45.000, ενώ η απογραφή του 1928 καταμέτρησε περίπου 33.000.⁸

Όσον αφορά τα ποσοτικά χαρακτηριστικά των προσφύγων η στατιστική συνέβαλε στην εξαγωγή έγκυρων αποτελεσμάτων πολύ κοντά στην πραγματικότητα. Ο προσδιορισμός όμως ποιοτικών χαρακτηριστικών όπως η κοινωνική προέλευση των προσφύγων ήταν δυσκολότερο όσο και αναγκαίο εγχείρημα.

Η ΓΣΥΕ βασιζόμενη στα στοιχεία της απογραφής προέβη σε μια γενική εκτίμηση διακρίνοντας τους πρόσφυγες σε δύο κατηγορίες σε σχέση με την κοινωνική καταγωγή τους: τους πρόσφυγες αγροτικής προέλευσης που αντιπροσώπευαν ποσοστό 49% επί του συνόλου και τους πρόσφυγες αστικής προέλευσης που αντιπροσώπευαν το υπόλοιπο 51%. Από την άλλη πλευρά, οι αρμόδιοι της Κοινωνίας των Εθνών αν και δεν παρέθεσαν αριθμητικά στοιχεία στηριζόμενοι εντούτοις σε πειστικές ερμηνευτικές υποθέσεις έδωσαν μια αναλυτικότερη, ποιοτικού τύπου εκτίμηση,⁹ υποστηρίζοντας ότι οι Έλληνες της Μικράς Ασίας μαζί με τους Αρμένιους και τους Εβραίους συγκροτούσαν έναν πληθυσμό αστικό και περιαστικό (ημιαγροτικό) όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Έτσι, οι πρόσφυγες που έφτασαν από την Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη ήταν κατά κύριο λόγο αστικής ή περιαστικής προέλευσης. Αντίθετα, οι προσφυγικοί πληθυσμοί από τη Βουλγαρία, την Ανατολική Θράκη, τον Καύκασο και τον Πόντο ήταν στη μεγάλη πλειοψηφία τους, αγρότες.¹⁰

⁸ βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ.10^{ος} (Ελλάς), Πυρσός, (χ.χ), σελ. 669 όπου και περισσότερες πληροφορίες για τους Αρμένιους πρόσφυγες του 1922 στην Ελλάδα καθώς και για την ολιγάριθμη μειονότητα των Κιρκάσιων.

⁹ Βλ. Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σελ. 119 όπου και εξηγείται για ποιο λόγο η εκτίμηση της ΚτΕ θεωρείται περισσότερο βάσιμη.

¹⁰ Στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών όπως παρατίθενται στο Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων...*, ό.π., σελ. 119-120. Βλ. επίσης Λεοντίδου Λίλα., ό.π., σελ. 166-167 και Ρηγίνος Μιχάλης, «Η Επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*.

Η κοινωνική προέλευση των προσφύγων είχε ιδιαίτερη σημασία για τη διαδικασία ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία και ως προς τον τρόπο μεθόδευσής της αλλά κυρίως ως προς τον τρόπο με τον οποίο τελικά επιτεύχθηκε.

Από τις δηλώσεις των Μικρασιατών προσφύγων με αστική προέλευση, σχετικά με την προηγούμενη επαγγελματική τους απασχόληση η ΚτΕ κατέληξε σε τέσσερις κατηγορίες και συγκεκριμένα, στους ελεύθερους επαγγελματίες, στους μικρέμπορους και μικροβιοτέχνες, στους τεχνίτες κάθε είδους και στους εν γένει ανειδίκεντους εργάτες (χειρώνακτες, υπηρέτες, κτλ).¹¹ Οι περισσότεροι Μικρασιάτες ασκούσαν στον τόπο προέλευσής τους μη-αγροτικά επαγγέλματα ακόμη και όταν κατοικούσαν στην ύπαιθρο.¹² Τα δεδομένα αυτά οδηγούν στην υπόθεση ότι η πλειονότητα των Μικρασιατών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις ανήκε στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα.¹³ Σημασία έχει ότι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μ. Ρηγίνος, *«ανεξάρτητα από το αν οι δηλώσεις αυτές απεικονίζουν ή όχι την πραγματική κοινωνική και επαγγελματική ταυτότητα των προσφύγων, φανέρωναν ωστόσο την εικόνα που είχαν οι Μικρασιάτες για τον εαυτό τους και προανάγγελλαν τους τρόπους με τους οποίους θα επιχειρούσαν να αφομοιωθούν επαγγελματικά στη νέα τους πατρίδα»*.¹⁴

Στην κατηγορία αυτή των επαγγελματιών της πόλης θα πρέπει να εντάξουμε και την ομάδα των μουσικών και των καλλιτεχνών γενικότερα, που με τον ερχομό τους στην Ελλάδα θα επηρεάσουν σημαντικά τους όρους της πολιτιστικής ζωής και δημιουργίας και θα λειτουργήσουν καταλυτικά στην εξέλιξή του πολιτισμικού φαινομένου που ονομάζεται ρεμπέτικο τραγούδι.

Το ελληνικό κράτος στο πλαίσιο συγκεκριμένων επιδιώξεων, δόμησε το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων πάνω στη διάκριση της προέλευσής τους

Οι προσφυγονόμοι στην Ελλάδα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, (Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου 11-12 Απριλίου 1997), Αθήνα, 1999, σελ. 233

¹¹ Στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών όπως παρατίθενται στο Πιζάνιας Πέτρος., ό.π., σελ. 125-126 και στο Ρηγίνος Μιχάλης, «Η Επαγγελματική αποκατάσταση.....», ό.π., σελ. 233. Και οι δύο ενισχύουν τις εκτιμήσεις τους κάνοντας αναφορά στο βιβλίο της Μαργαρίτας Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, 1990, όπου αναλύεται το επαγγελματικό προφίλ ενός πληθυσμιακού δείγματος Μικρασιατών προσφύγων αστικής προέλευσης στην Ερμούπολη.

¹² Βλ. Λεοντίδου Λίλα., ό.π. σελ. 167

¹³ Βλ. Πιζάνιας Πέτρος, ό.π., σελ. 126-127 και Ρηγίνος Μιχάλης, ό.π., σελ. 233. Και οι δύο βασίζονται σε στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών βάσει των οποίων παρουσιάζουν και εκτιμήσεις για τους μεσαίους και μεγάλους κεφαλαιούχους τα ποσοστά των οποίων ήταν μικρά στο σύνολο των Μικρασιατών προσφύγων.

¹⁴ Ρηγίνος Μιχάλης, «Η Επαγγελματική αποκατάσταση.....», ό.π., σελ. 233-234

χωρίς να κατορθώσει να μην έρθει αντιμέτωπο με την έντονη τάση συγκέντρωσης των προσφύγων στις πόλεις, την οποία αφού δεν κατάφερε να αποθαρρύνει προσπάθησε να χειραγωγήσει με διάφορους τρόπους που θα αναφερθούν αναλυτικότερα παρακάτω.

Στη συνέχεια της εργασίας θα υπάρξει συνοπτική αναφορά στην αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού εν γένει, το ενδιαφέρον όμως θα επικεντρωθεί στις ενέργειες αποκατάστασης των αστικής προέλευσης προσφύγων ή αυτών που επέλεξαν να εγκατασταθούν στο αστικό συγκρότημα Αθηνών και Πειραιά.

2. Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ: Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Από τη στιγμή που κατέστη σαφές ότι οι πρόσφυγες συνιστούσαν μια μη αναστρέψιμη πραγματικότητα για την Ελλάδα ο κρατικός μηχανισμός δεν διέθετε άλλη επιλογή εκτός από το να κινητοποιηθεί άμεσα προς τη αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος. Πολλές φορές η λύση ενός προβλήματος εδράζεται μέσα στο ίδιο το πρόβλημα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η θεωρία αυτή εφαρμόζονταν απόλυτα αφού, η μόνη λύση σε σχέση με τους πρόσφυγες συνίσταντο στην άμεση ενεργοποίηση προς την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία.

Οι λόγοι που επέβαλαν την άμεση ενεργοποίηση δεν ήταν μόνο ανθρωπιστικοί ή ηθικοί. Ήταν πρωτίστως λόγοι πολιτικοί. Στη σφαίρα της πολιτικής εξουσίας η εισροή και συγκέντρωση μιας τεράστιας πληθυσμιακής ομάδας που είχε καταστραφεί ολοσχερώς εξαιτίας κυβερνητικών χειρισμών συνιστούσε μια απειλή που θα μπορούσε να εξελιχθεί επικίνδυνα αν δεν αποσοβούνταν άμεσα. Από την άλλη, ο εγχώριος πληθυσμός είχε κάθε λόγο να αντιδράσει αφού υφίστατο τις συνέπειες μιας πολιτικής απόφασης την οποία με την εκλογική του δύναμη είχε αποδοκιμάσει και απορρίψει.

Είναι βάσιμο ότι η αμεσότητα και η μαζικότητα της κινητοποίησης από πλευράς πολιτείας για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος έγινε στη βάση πρόληψης της εκδήλωσης μιας κοινωνικής αντίδρασης που θα μπορούσε να λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Στο θέμα της Μικρασιατικής Καταστροφής είναι αυτονόητο ότι συνέβαλε ένα πλήθος παραγόντων και στην προσέγγιση του δεν μπορεί να εφαρμοστεί ένας μανιχαϊστικός τρόπος ερμηνείας. Οι άνθρωποι όμως έχουν την τάση να σχηματοποιούν τις καταστάσεις εδράζοντας στις άκρες το καλό και το κακό και κρίνουν βάσει της κατάστασής τους σε συγκεκριμένα πλαίσια. Μέσα από την αναζωπύρωση και την ενίσχυση που έλαβε ο Εθνικός Διχασμός, η Ελλάδα μετά την Καταστροφή ήταν από κάθε άποψη ένα καζάνι που έβραζε.

Η λύση συνοψίζονταν στην άμεση ένταξη των προσφύγων στις δομές της ελληνικής κοινωνίας και το μέσο υλοποίησης ήταν καταρχάς η στεγαστική και ακολούθως η επαγγελματική τους αποκατάσταση.

1. Η Αποκατάσταση των προσφύγων: στέγη και εργασία για αστούς και αγρότες.

1.1. Προσωρινή περίθαλψη.

Ενώσω ανιχνεύονταν οι τρόποι και τα μέσα εφαρμογής ενός οργανωμένου σχεδίου αποκατάστασης, διεξάγεται μια τεράστια επιχείρηση για την προσωρινή περίθαλψη των εξαθλιωμένων προσφύγων που είχαν κατακλύσει τα ελληνικά λιμάνια. Πρώτη μέριμνα η κάλυψη των άμεσων βιοτικών αναγκών, η αντιμετώπιση ασθενειών και η εξασφάλιση πρόχειρης στέγης με τις υπάρχουσες υποδομές και χρήματα εκ των ενόντων.

Για την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων κυριολεκτικά δεν έμεινε στεγασμένος χώρος που να μην επιστρατευθεί: σχολεία, εκκλησίες, στρατώνες και δημόσια κτήρια κάθε είδους¹⁵ επιτάχτηκαν από το κράτος για να φιλοξενήσουν τις χιλιάδες των προσφύγων που εξακολουθούσαν να συρρέουν. Τα δημόσια κτήρια δεν επαρκούν και οι χώροι στέγασης αυξάνονται με την επίταξη ιδιωτικών ακινήτων όπως βιομηχανικά κτήρια, αποθήκες, γραφεία αλλά και τα ελάχιστα ακατοίκητα σπίτια. Οι ανάγκες δεν καλύπτονται και τα μέτρα εκτάκτου ανάγκης εκτείνονται αναγκάζοντας αρκετούς ιδιοκτήτες να φιλοξενήσουν στην οικία τους από μια οικογένεια προσφύγων έναντι αποζημιώσεως που όμως δεν στάθηκε ικανή να αποτρέψει τη δημιουργία έντονης δυσαρέσκειας.¹⁶ Όσο και αν τα έκτακτα μέτρα είχαν προσωρινό χαρακτήρα δεν μείωναν την ένταση της δυσφορίας που αυξάνονταν στο κοινωνικό επίπεδο από τη γενικότερη απορρύθμιση που είχαν προκαλέσει οι πρόσφυγες στη φυσιολογική λειτουργία της πόλης και την κοινωνική ζωή.¹⁷

¹⁵ Χαρακτηριστικές π.χ. είναι οι φωτογραφίες της εποχής από το Εθνικό Θέατρο (τότε Δημοτικό Θέατρο Αθηνών) με τις απλωμένες μπουγάδες στα βελούδινα θεωρεία, κάθε ένα από τα οποία στέγαζε μια -συχνά πολυμελή- οικογένεια ενώ πλήθος ανθρώπων κοιμόταν στη σκηνή και στα παρασκήνια αποδίδοντας μια κυριολεκτική μεταφορά ενός «θεάτρου του παραλόγου».

¹⁶ Αναλυτικότερα για το θέμα της επίταξης ιδιωτικών ακινήτων και τις συνέπειες στο κοινωνικό επίπεδο βλ. ενδεικτικά: Γκιζελή Βίκα, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη Πατρίδα...*, ό.π., σελ. 69-88.

¹⁷ Π.χ. με την επίταξη των σχολείων είχε παρακωλυθεί σημαντικά η εκπαιδευτική διαδικασία. Ακόμα σοβαρότεροι ήταν οι φόβοι για τη δημόσια υγεία αφού η σώρευση των προσφύγων σε χώρους με ανύπαρκτες υγειονομικές υποδομές διευκόλυνε την εκδήλωση και εξάπλωση λοιμωδών και άλλων μεταδοτικών νοσημάτων.

Στο δύσκολο έργο της προσωρινής περίθαλψης το ελληνικό κράτος συνεπικουρήθηκε από ξένες ανθρωπιστικές οργανώσεις¹⁸ η προσφορά των οποίων ήταν σημαντική αλλά με σαφή βραχυπρόθεσμο ορίζοντα δράσης και χαρακτήρα φιλανθρωπικής βοήθειας.

Η προσωρινότητα των μέτρων βρίσκονταν σε απόλυτη -και ειρωνική- αντιστοιχία με την πεποίθηση των προσφύγων για την παραμονή τους στην Ελλάδα. Στο πεδίο όμως της εξωτερικής πολιτικής οι επόμενες κινήσεις είχαν ήδη δρομολογηθεί και υποδείκνυαν στην Ελλάδα το μονόδρομο του συμβιβασμού όπως υλοποιήθηκε με τη Συνθήκη της Λωζάννης. Η τύχη των πληθυσμών οριστικοποιήθηκε νωρίτερα στην ίδια πόλη, με την υπογραφή της Σύμβασης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών.¹⁹ Το προσφυγικό ζήτημα ήταν και επισήμως πλέον, αμετάκλητο για την Ελλάδα. Ενδιαφέρον έχει ότι οι πρόσφυγες από την πλευρά τους διατηρούσαν ακόμη ελπίδες για επιστροφή στις εστίες τους. Η ελπίδα αυτή που λειτουργούσε ως ανασταλτικός παράγοντας για την ουσιαστική ενσωμάτωσή τους κατέρρευσε ουσιαστικά το 1930 όταν μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας υπεγράφη η «Συμφωνία της Άγκυρας» που ρύθμιζε οριστικά το θέμα των ανταλλάξιμων περιουσιών. Οι ανταλλάξιμες μουσουλμανικές περιουσίες στην Ελλάδα και οι ελληνικές στην Τουρκία περνούσαν στην κυριότητα του Ελληνικού και Τουρκικού Δημοσίου αντίστοιχα. Η Ελλάδα αποδέχθηκε συμφωνισμό των ανταλλάξιμων περιουσιών γεγονός που προκάλεσε σφοδρή αντίδραση από τους πρόσφυγες καθώς η

¹⁸ Στο βιβλίο της Μιχελή Λίτσας, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός.....*, ό.π., σελ. 99-100 απαριθμούνται: ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, η επίσης αμερικανική οργάνωση "Near East Relief", ο Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός και οι αγγλικές "Save the Children Fund" και "All British Appeal", ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, η YMCA, η "American Disaster Committee", η "Action Hollandaise" και η "British Relief Committee". Στις ίδιες σελίδες, αναλυτικότερες πληροφορίες για τη δράση κάποιων οργανώσεων καθώς και πρόσθετες πληροφορίες διάσπαρτες μέχρι σελ. 125

¹⁹ Η Σύμβαση για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών που συνοδευόταν από τη Συμφωνία για την Ανταλλαγή των Αιχμαλώτων και το Πρωτόκολλο για τους Ομήρους, προηγήθηκε της Συνθήκης και υπεγράφη στη Λωζάννη μεταξύ Ελληνικής και Τουρκικής αντιπροσωπείας στις 30/1/1923. Η Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάννης υπεγράφη στις 24 Ιουλίου 1923 μεταξύ Τουρκίας και Συμμάχων και προσάρτησε την προηγούμενη Σύμβαση. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η Σύμβαση για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών επικρίθηκε ως ιδιαιτέρως σκληρή. Αιτία ήταν ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της ανταλλαγής που δημιουργούσε μια μαζική μετακίνηση πληθυσμών διαφέροντας έτσι ουσιαστικά από όσες σχετικές συμφωνίες είχαν υπογραφεί μέχρι τότε. Μια επίσης σημαντική παράμετρος της ήταν η αναδρομική της ισχύ, που κάλυπτε όλες τις πραγματοποιηθείσες μετακινήσεις από την έναρξή του Α' Βαλκανικού Πολέμου (18/10/1912) ακινητοποιώντας έτσι, όσους είχαν μετακινηθεί από τον τόπο τους στο μεσοδιάστημα. Η Σύμβαση της Ανταλλαγής και οι όροι της προκάλεσαν την έντονη διαμαρτυρία των προσφύγων που αντέδρασαν με μαζικά συλλαλητήρια χωρίς κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα. Αναλυτικότερα για το χρονικό της συμφωνίας ανταλλαγής των πληθυσμών βλ. ενδεικτικά, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', *Νεότερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σελ. 266-267. Γενικότερα για το χρονικό της Διεθνούς Συνδιάσκεψης και της Συνθήκης της Λωζάννης βλ. *Ιστορία του Ελληνικού...*, ό.π., σελ. 260-271.

αξία των περιουσιών που είχαν αφήσει πίσω οι Έλληνες ήταν πολύ μεγαλύτερη από την αξία των αντίστοιχων μουσουλμανικών.

Μέσω της συγκεκριμένης πολιτικής διευθέτησης του θέματος μπήκε οριστικά η ταφόπλακα στο όνειρο της επιστροφής και παράλληλα γεννήθηκε ένα αίσθημα πικρίας στους πρόσφυγες για την Πατρίδα που τους θυσίασε στο βωμό των συμφερόντων της.

Έχοντας διευθετήσει πάντως τυπικά την πολιτική και εθνική διάσταση του θέματος ήδη με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, το ελληνικό κράτος μπορούσε να ασχοληθεί συστηματικότερα με την κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας.

1.2. Φορείς και ενέργειες στο πλαίσιο της αποκατάστασης.

Σε αντίθεση με τους ίδιους τους πρόσφυγες η Πολιτεία, όπως αναφέρθηκε, είχε από την αρχή προβλέψει την εξέλιξη του προβλήματος και αντέδρασε άμεσα και ρεαλιστικά. Έτσι, ήδη από το Νοέμβριο του 1922 συστήνεται το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ), ο πρώτος επίσημος ελληνικός φορέας για τη συντονισμένη αντιμετώπιση του προβλήματος.

Ενεργώντας με χρήματα από τον κρατικό προϋπολογισμό και από εράνους, αναλαμβάνει το έργο της περίθαλψης και της εκ παραλλήλου προσωρινής και μόνιμης στέγασης των προσφύγων που είχαν σωρεύσει στα αστικά κέντρα. Το ΤΠΠ διανέμει μαζικά σκηνές και δημιουργούνται οι πρώτοι καταυλισμοί. Την ίδια ώρα κατασκευάζονται πρόχειρα καταλύματα όπου οι πρόσφυγες στεγάζονται ομαδικά και συχνά υπό καθεστώς έντονων πιέσεων δημιουργούνται υποτυπώδεις προσφυγικοί οικισμοί. Δομικά υλικά δεν υπάρχουν και τα πρώτα καταλύματα είναι παραπήγματα αποτελούμενα από ξύλινο σκελετό και στέγη από γαλβανισμένο σίδερο. Οι εικόνες αυτές είναι λίγο πολύ κοινές σε όλες τις πόλεις όπου έφτασαν πρόσφυγες. Η δράση άλλωστε του ΤΠΠ εκτείνονταν μέσω δικτύου σ' ολόκληρη την επικράτεια.

Παράλληλα, αναζητούνται τρόποι για την εφαρμογή της πολιτικής μόνιμης εγκατάστασης. Εν προκειμένω, η εύρεση τρόπων ισοδυναμούσε με την εύρεση πόρων. Η προσωρινή περίθαλψη των προσφύγων είχε αντιμετωπιστεί από το κράτος

εκ των ενόντων η μόνιμη αποκατάστασή τους όμως απαιτούσε πόρους που το ελληνικό κράτος δεν διέθετε, αφού εκτός των άλλων, οι δαπάνες της Μικρασιατικής εκστρατείας είχαν εξαντλήσει το κράτος οικονομικά.²⁰ Το τεράστιο μέγεθος του προβλήματος ήταν αντιστρόφως ανάλογο με τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους που αναγκαστικά στρέφεται στη συνδρομή διεθνών φορέων όπως η Κοινωνία των Εθνών.

Ακολουθώντας το μονόδρομο της δανειοδότησης, το κράτος συνάπτει με τη μεσολάβηση της ΚτΕ το πρώτο «προσφυγικό», όπως ονομάστηκε, δάνειο²¹ αφού τα χρήματα θα δαπανούνταν για την αποκατάσταση των προσφύγων, αγροτών και αστών. Για τη διαχείριση του δανείου προς αυτή την κατεύθυνση, οι όροι προέβλεπαν τη σύσταση μιας μεικτής στη διοίκηση της Επιτροπής με συμμετοχή δύο ξένων μελών και δύο Ελλήνων ως εκπροσώπων της Κυβέρνησης.²² Έτσι, στα τέλη του 1923 ιδρύεται η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ). Ο Οργανισμός αυτός δεν ήταν φιλανθρωπικός αλλά επιφορτισμένος με την συντέλεση ενός πολύ συγκεκριμένου έργου όσο συγκεκριμένοι ήταν και οι όροι που ρύθμιζαν τη διαδικασία υλοποίησής του.

Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, τα κεφάλαια της ΕΑΠ δεν διοχετεύονται στην προσωρινή περίθαλψη των προσφύγων, αλλά στη συνολική, οριστική και αμετάκλητη αποκατάστασή τους σε παραγωγική εργασία με όρο την τελική εξόφληση των χορηγούμενων δανείων από τους πρόσφυγες.²³ Έτσι, οι πρόσφυγες ουσιαστικά ξεκινούσαν χρεωμένοι, προσβλέποντας στην αποζημίωση που θα λάμβαναν από το ελληνικό κράτος από την εκτίμηση των περιουσιών που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν στις πατρίδες τους.

Για τους σκοπούς της αποκατάστασης η ελληνική κυβέρνηση εκτός από τα οικονομικά κεφάλαια παρείχε στην ΕΑΠ 8,5 εκατομμύρια στρέμματα αγροτικών

²⁰ Μια αναλυτικότερη αν και κατά προσέγγιση εκτίμηση του μέσου ημερήσιου κόστους του μικρασιατικού πολέμου για τα έτη 1919 – 1923 (οπότε και έληξε η επιστράτευση) παρατίθεται στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ. ΙΕ', ό.π., σελ. 300.

²¹ Ακολούθησαν και άλλα συμπληρωματικά δάνεια. Αναλυτικότερα για τα δάνεια αυτά, τους όρους σύναψης και τον τρόπο εξόφλησής τους βλ. ενδεικτικά, Κοτίτσας Γεώργιος, «Τα Ομολογιακά Δάνεια για τους Πρόσφυγες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τεύχ. 992, ό.π., σελ. 49-50 όπου και πρόσθετη βιβλιογραφία μέχρι εκείνη την εποχή.

²² Τα από ελληνικής πλευράς μέλη έπρεπε να έχουν την έγκριση της Κοινωνίας των Εθνών ενώ από τα δύο ξένα μέλη ο ένας ήταν ο Πρόεδρος που όφειλε να είναι Αμερικάνος και ο άλλος εκπροσωπούσε την ΚτΕ, βλ. ενδεικτικά, Μιχελή Λίζα, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός...*, ό.π., σελ. 130.

²³ Σύμφωνα με τα άρθρα 12 και 15 του Πρωτοκόλλου όπως αναφέρεται στο Λεοντίδου Λύλα, *Πόλεις της σιωπής...*, ό.π., σελ. 154.

κυρίως εκτάσεων.²⁴ Η ΕΑΠ διαρθρώνεται σε δίκτυο και ξεκινάει το έργο της αποκατάστασης ανά την περιφέρεια. Γρήγορα το βάρος δίνεται στην αποκατάσταση των αγροτών και ειδικά στη περιοχή της βόρειας Ελλάδας.

Από μια συνοπτική προσέγγιση του ρόλου της ΕΑΠ σε σχέση με την αγροτική αποκατάσταση στην οποία κυρίως επιδόθηκε, παρατηρείται ότι η δράση της συγκεντρώθηκε ειδικά στη κεντρική και ανατολική Μακεδονία αλλά και στη Θράκη. Οι αγροτικοί οικισμοί της ΕΑΠ διεύρυναν σε μέγεθος υφιστάμενες κοινότητες ενώ σε άλλες περιπτώσεις νέοι οικισμοί χωροθετήθηκαν ακόμη και σε απομακρυσμένες ή δυσπρόσιτες περιοχές. Πρόσφυγες κατοίκησαν και τα εγκαταλελειμμένα χωριά των μουσουλμάνων. Γεγονός είναι ότι με την εποικιστική αυτή πολιτική άλλαξε εντυπωσιακά η δημογραφική σύνθεση και η χωροταξική όψη της αραιοκατοικημένης Μακεδονίας και της Θράκης που αναζωογονήθηκαν με τη διοχέτευση 638.253 και 107.607 προσφύγων αντίστοιχα.²⁵ Εκτός από τη στέγη οι πρόσφυγες λάμβαναν κλήρο. Ο κλήρος που δίνονταν βάσει κάποιων κριτηρίων συνήθως αποτελούνταν από διασκορπισμένα αγροτικά τεμάχια. Τους παραχωρούνταν ακόμη ζώα, γεωργικά εργαλεία λιπάσματα και σπόροι για τις μελλοντικές καλλιέργειες.

Χαρακτηριστικό είναι ότι για τον εποικισμό της Μακεδονίας²⁶ η ΕΑΠ δαπάνησε τα 2/3 των πόρων της.²⁷ Η τακτική αυτή υπαγορευόταν από σαφείς οικονομικούς, κοινωνικούς και κυρίως πολιτικούς λόγους που θα αναφερθούν στη συνέχεια της εργασίας.

Μέχρι και το 1924 η ΕΑΠ λειτουργούσε παράλληλα με το ΤΠΠ. Εκείνη τη χρονιά το Ταμείο καταργήθηκε και οι αρμοδιότητες του πέρασαν στην ΕΑΠ που ανέλαβε να αποπερατώσει το έργο του.²⁸ Παράλληλα με τους παραπάνω οργανισμούς, για την στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων σ' όλο το χρονικό

²⁴ Αναλυτικότερα για την προέλευση αυτών των εδαφικών εκτάσεων, τη σύστασή τους και τον τρόπο κατανομής τους βλ. ενδεικτικά, Λεοντίδου Λίλα, ό.π., σελ. 155-156.

²⁵ Από τα παραπάνω πληθυσμιακά σύνολα 446.094 πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε αμιγώς αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας και 70.000 σε αμιγώς αγροτικές περιοχές της Θράκης. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', ό.π., σελ. 302.

²⁶ Για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία βλ. ενδεικτικά από την οικεία βιβλιογραφία, Καυκούλα Κική, «Μεταμορφώσεις του αγροτικού χώρου: ο εποικισμός της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα...*, ό.π., σελ. 259-300 όπου και πρόσθετες βιβλιογραφικές παραπομπές.

²⁷ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού...*, ό.π., σελ. 302.

²⁸ Για τη διάλυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων και για μια γενικότερη -εκ των έσω- περιγραφή του ρόλου και της δράσης της ΕΑΠ, βλ. Morgenthau Henry, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, Τροχαλία, Αθήνα, (χ.χ.), από τον συγγραφέα που υπήρξε ο πρώτος Πρόεδρος της Επιτροπής.

της φάσμα, κινητοποιήθηκαν ή/και ιδρύθηκαν πλήθος φορέων ενώ σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν αμιγώς κρατικές υπηρεσίες όπως το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως που ανέλαβε με τη σειρά του το έργο της αποκατάστασης, μετά τη διάλυση της ΕΑΠ το 1930.²⁹ Αξίζει να αναφερθεί ότι όταν διαλύθηκε η ΕΑΠ, το οικιστικό έλλειμμα στην πρωτεύουσα υπολογιζόταν σε 30.000 μονάδες κατοικίας.³⁰

1.3. Αστική αποκατάσταση: προσφυγικοί συνοικισμοί και αυτοστέγαση.

Με την άφιξη των προσφύγων το οικιστικό τοπίο των ελληνικών πόλεων αλλάζει δραματικά από τη μια μέρα στην άλλη. Ολόκληρη η χώρα εισέρχεται σε μια φάση μετασχηματισμού των αστικών μονάδων της. Στην αστική αποκατάσταση των προσφύγων το κράτος θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο. Με τις ενέργειες που θα υιοθετηθούν θα επηρεαστεί σημαντικά ο μετασχηματισμός του αστικού τοπίου με άμεσες επιπτώσεις στο κοινωνικό πεδίο.

Στις πόλεις η αποκατάσταση ουσιαστικά εξαντλήθηκε στην παροχή μόνιμης στέγης. Πίσω από την άμεση κινητοποίηση του κράτους βρισκόταν η πρόληψη της λαϊκής δυσανεξίας και η κατανόηση ότι το κλειδί ενός σπιτιού ήταν πραγματικά το «κλειδί» για την ένταξη των προσφύγων.

Στο λεκανοπέδιο Αττικής, η Πολιτεία παραχωρεί εκτάσεις για την ανέγερση προσφυγικών οικισμών γύρω από την Αθήνα και τον Πειραιά όπου και χωροθετούνται τέσσερις μεγάλοι συνοικισμοί και συγκεκριμένα του Βύρωνα, της Καισαριανής, των Ποδαράδων (μετέπειτα Ν. Ιωνία) και της Ν. Κοκκινιάς δίπλα σ' ένα παλιότερο προσφυγικό συνοικισμό. Η ΕΑΠ θα παραλάβει τους συνοικισμούς αυτούς από το ΤΠΠ και θα αρχίσει την οργανωμένη ανοικοδόμησή τους. Η θέση των οικισμών αυτών στις παρυφές του οικιστικού κέντρου δεν ήταν τυχαία. Τόσο το κράτος όσο και η ΕΑΠ επέβαλαν ένα γεωγραφικό διαχωρισμό των προσφύγων από τους ντόπιους για λόγους που δεν εξαντλούνταν στην προστασία της «κανονικής» ζωής των υφιστάμενων πόλεων.³¹ Ο κοινωνικός διαχωρισμός δεν εκφράστηκε μόνο στη σχέση ντόπιων και προσφύγων με την «χωροθέτηση» των δευτέρων στα όρια της

²⁹ Για το πλήθος των φορέων που ιδρύθηκαν ή ανέπτυξαν δράση στο ευρύτερο πλαίσιο αποκατάστασης των προσφύγων βλ. Λεοντίδου Λίλα, ό.π., σελ. 203-204.

³⁰ ό.π., σελ. 231.

³¹ ό.π., σελ. 209.

πόλης, αλλά εφαρμόστηκε και εντός του εν γένει προσφυγικού πληθυσμού διακρίνοντας τους πλούσιους από τους φτωχούς. Ο οικιστικός σχεδιασμός των συνοικισμών από την ΕΑΠ δεν ακολούθησε ένα ενιαίο μοντέλο με αποτέλεσμα οι προσφυγικοί συνοικισμοί να παρουσιάζουν συχνά μεγάλη ανομοιογένεια ως προς τα πολεοδομικά και οικιστικά χαρακτηριστικά τους. Η στεγαστική πολιτική της Επιτροπής εφαρμόζονταν κατά αναλογία της κοινωνικής και οικονομικής διαστρωμάτωσης των προσφύγων.

Παράλληλα με τη δράση της ΕΑΠ που λειτουργούσε ως εργολάβος με στεγαστικές προτάσεις για διάφορα βαλάντια, αναπτυσσόταν η αυτοστέγαση, δηλαδή η ανάληψη από τους ίδιους τους πρόσφυγες της στέγαστικής τους αποκατάστασης. Στο πλαίσιο της αυτοστέγασης άρχισε η ανασύνταξη του κοινωνικού διαχωρισμού ανάμεσα στους ίδιους τους πρόσφυγες που είχε θαφτεί προσωρινά κάτω από τα συντρίμια της Καταστροφής. Οι πρόσφυγες που διέθεταν τα οικονομικά μέσα συγκεντρώθηκαν σε περιοχές όπου αγόρασαν ή τους παραχωρήθηκαν οικόπεδα και ανήγειραν αστικές κατοικίες δημιουργώντας με την αρωγή του κράτους συνοικισμούς με ρυμοτομία και όλες τις υποδομές. Μέσα από τέτοιες διαδικασίες προέκυψε π.χ. η Ν. Σμύρνη και η Καλλιόπολη στον Πειραιά.

Από την άλλη πλευρά, οι άποροι πρόσφυγες που δεν είχαν πρόσβαση ούτε στα σπίτια των τεσσάρων «λαϊκών» συνοικισμών της ΕΑΠ είχαν ξεκινήσει τη δική τους αυτοστέγαση «κτίζοντας» αυθαίρετα υποτυπώδεις κατοικίες και συνηθέστερα κατασκευάζοντας στα γρήγορα τρώγλες, γύρω από τους προσφυγικούς συνοικισμούς και πέρα απ' αυτούς, στα κράσπεδα της πόλης και σε περιοχές ήδη υποβαθμισμένες και «γκετοποιημένες»³² όπως δίπλα στη βιομηχανική ζώνη του

³² Για το θέμα του «γκέτο» και γενικότερα για την προβληματική της δημιουργίας περιοχών-γκέτο μέσα στις σύγχρονες πόλεις ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρακάτω πληροφορία όπως εντοπίστηκε στο βιβλίο, Κουτελάκης Χάρης – Φώσκολου Αμάντα, *Πειραιάς και Συνοικισμοί. Μαρτυρίες και Γεγονότα από τον 14^ο Αιώνα μέχρι σήμερα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1991, σελ. 102 απ' όπου και παρατίθεται αυτούσια: «Στην περιοχή της Δραπετσώνας και συγκεκριμένα στη θέση ΒΟΥΡΛΑ, κάποιος μεγαλόσχημος πολιτικός επένδυε τότε τα χρήματά του σε μια επικερδέστατη επιχείρηση. Σε έκταση ενός ολόκληρου οικοδομικού τετραγώνου που περιορίστηκε από μια υψηλή μάνδρα, έκτισε τρεις διπλές σειρές από χαμηλοτάβανα δωμάτια (περίπου 22 σε κάθε σειρά) και στέγασε κάπου 70 πόρνες! Έτσι ο τόπος αυτός από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μέχρι τον πόλεμο του 1940 ήταν η Μέκκα του εταιρισμού στον Πειραιά, πριν μετατραπεί σε Δικαστικές Φυλακές.»

Η παραπάνω πληροφορία διασταυρώνεται μέσα από την βιοϊστορική αφήγηση της πρόσφυγος Αγγελίας Παπάζογλου όπου αναφέρεται στο εν λόγω «γκέτο» και αποκαλύπτει πως οι πρόσφυγες τοποθετήθηκαν εκεί για κάποιο διάστημα: «...κι ήτανε μια τόση δα, ζαρωμένη. Κι ήτανε από μες στα Βούρλα ποντάνα... Τότε ήτανε τα Βούρλα, κι είχε κάμαρες...» [...] «Τα καμαράκια μέσα κεί, ήτανε

Πειραιά. Σε άλλες περιπτώσεις, πρόσφυγες κατοίκησαν ακόμη και σπηλιές ή εγκαταλειμμένα βαγόνια τραίνων στην ανάγκη τους να εξασφαλίσουν ένα ιδιωτικό όσο και ιδιότυπο χώρο κατοικίας. Για αρκετούς απ' αυτούς, η στέγαση σ' αυτούς τους χώρους δεν θα ήταν προσωρινή.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της αυθαίρετης δόμησης ξεπήδησαν οι πρώτες παραγκουπόλεις που εξελίχθηκαν στους οικισμούς της Δραπετσώνας, των Ταμπουριών, της Αμφιάλης, της Ανάστασης, των Λιπασμάτων, του Περάματος κα.

Η πολιτεία δεν εμπόδισε τη δημιουργία αυτών των αυθαίρετων οικιστικών μονάδων οι οποίες άλλωστε είχαν ακολουθήσει τη γενικότερη φυγόκεντρη κατεύθυνση δόμησης που είχε επιβάλει η κρατική στεγαστική πολιτική. Η συμβολή της εξαντλήθηκε στη σιωπηρή νομιμοποίηση της αυθαίρετης δόμησης³³ χωρίς να επεκταθεί σε μέριμνα για παροχή υποδομών και βελτίωση των συνθηκών ζωής σ' αυτές τις παραγκουπόλεις με αποτέλεσμα τη μακρόχρονη διαβίωση των κατοίκων τους μέσα σε άθλιες συνθήκες.³⁴

1.3. Η επαγγελματική αποκατάσταση στις πόλεις.

Η «ιδεολογική» δέσμευση της ΕΑΠ για ένταξη των προσφύγων σε παραγωγικές διαδικασίες εφαρμόστηκε ανεμπόδιστα στο πλαίσιο της αγροτικής αποκατάστασης, στα πλαίσια όμως της αντίστοιχης αστικής δοκιμάστηκε αρκετά. Η αυξημένη δυσκολία εντοπίζονταν στο πολυεδρικό επαγγελματικό προφίλ ενός πληθυσμιακού συνόλου που συγκεντρώνονταν κάτω από μια καταχρηστικά «κοινή» αστική προέλευση.

απάνω- κάτω. Διώροφα. Κι είχε μέσα καφενείο, είχε γαλακτοπωλείο, είχε ότι θές μέσα. Ολόκληρη συνοικία λέει ήτανε, αλλά μπροστά κλόυσε» [...] «Ήτανε μιανού Κρανιδιώτη. Δικηγόρος θαρρώ ήτανε. Έτσι λέγανε. Ένα κοσπεντάρι νοίκιαζε το καμαράκι.» [...] «...Άμα ήρχανε οι πρόσφυγοι, τσι βγάλανε τσι πουτάνες και βάλανε πρόσφυγες μέσα. Του αδελφού του Βαγγέλη, του Μήτσου του Καλλίνικου η γυναίκα του η Στάσα, εκεί πήγε κι έκατσε άμα ήρθε. Εκεί της πέθανε κι ένα κοριτσάκι της.» [...] «Υστερα φύγανε οι πρόσφυγοι από μέσα κει και πάλι τα ίδια.»

Βλ. Παπάζογλου Γιώργης, *Ονειράτα της Άκαντης και της Καμμένης Σμύρνης, Αγγέλα Παπάζογλου, Τα χαϊρία μας εδώ*, Επτάλοφος, Αθήνα 1986, σελ. 362-364.

³³ Βλ. Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής...*, ό.π., σελ 238.

³⁴ Μια εικόνα των άθλιων συνθηκών διαβίωσης στους αυτοσχέδιους προσφυγικούς συνοικισμούς του Πειραιά μέσα από την παράθεση αποσπασμάτων από σχετικά δημοσιεύματα στον τύπο της εποχής δίνουν τα βιβλία της Μιχελή Λίζας, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός...*, ό.π., και Κουτελάκη Χάρη - Φώσκολου Αμάντας, *Πειραιάς και Συνοικισμοί...*, ό.π.

Η ΕΑΠ προσπάθησε να ανιχνεύσει στο επαγγελματικά ετερόκλητο πλήθος των αστικής και περιιαστικής προέλευσης προσφύγων, κοινές παραγωγικές δραστηριότητες μαζικού χαρακτήρα. Βρέθηκαν κάποιες οικοτεχνικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες όπως η κεραμουργία και η ταπητουργία που απασχολούσαν ικανό αριθμό προσφύγων στην Τουρκία. Η ΕΑΠ συνέβαλε στην ανέγερση των αντίστοιχων μονάδων εντός των οικισμών και τις ενίσχυσε οικονομικά. Ανεξάρτητα απ' το εάν η ΕΑΠ πέτυχε να αποκαταστήσει πραγματικά αυτούς τους ανθρώπους βοήθησε όμως στην εδραίωση των συνουκισμών αυτών ως εργατικών προαστίων που περιτριγύριζαν το κεφαλαιοκρατικό κέντρο. Γενικά, με ελάχιστες εξαιρέσεις σε πόλεις της περιφέρειας, η ΕΑΠ δεν κατάφερε να βοηθήσει τους πρόσφυγες των πόλεων να βρουν τη θέση τους στην εγχώρια οικονομία.³⁵ Οι πρόσφυγες των αστικών κέντρων προσαρμόστηκαν μόνοι τους στο οικονομικό πλαίσιο της χώρας και της εποχής με τον τρόπο που γνώριζαν δηλαδή, αναπαράγοντας τις προηγούμενες επαγγελματικές ασχολίες τους.

Τουλάχιστον, αυτό επιδίωξαν να κάνουν αφού το νέο περιβάλλον ήταν διαφορετικό απ' αυτό που είχαν αφήσει πίσω με αποτέλεσμα να αναγκαστούν σε κάποιο βαθμό να επαναπροσδιορίσουν την προηγούμενη επαγγελματική τους ταυτότητα, με βάση τα νέα δεδομένα και να στραφούν σε μια νέου είδους απασχόληση. Η βιομηχανία στο αστικό κέντρο Αθήνας και Πειραιά που βρισκόταν σε φάση ανάπτυξης και άρα αναζήτησης εργατικού δυναμικού αποτέλεσε ένα πόλο έλξης των προσφύγων των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων -που αποτελούσαν και την πλειοψηφία- χωρίς όμως να καταστεί δυνατό να τους απορροφήσει. Αιτία, η ίδια η στάση των προσφύγων που διακρίνονταν από επιφύλαξη απέναντι στην εξαρτημένη εργασία στην οποία τελικά κατέφευγαν με όρους. Ουσιαστικά νοίκιαζαν την εργατική τους δύναμη: περιστασιακά σε περιόδους ανεργίας, συμπληρωματικά με άλλου είδους απασχόληση ή, για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα μέχρι να μπορέσουν να καταστούν ανεξάρτητοι μικροεπαγγελματίες ή να παντρευτούν, εφόσον επρόκειτο για γυναίκες.³⁶

Η εξαρτημένη σχέση εργασίας στον τομέα της βιομηχανίας απορροφούσε ως επί το πλείστον τους εξειδικευμένους τεχνίτες και όχι τους ανειδίκευτους εργάτες που προτιμούσαν την διέξοδο της επαγγελματικής κινητικότητας μέσα σ' ένα ευρύ πεδίο περιστασιακής απασχόλησης επισφαλές όσο και πλούσιο σε ευκαιρίες.

³⁵ Βλ. Morgenthau Henry, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σελ. 356.

³⁶ Βλ. Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων...*, ό.π., σελ. 159.

Μέγιστη επιδίωξη ήταν ο μικροεπαγγελματισμός που θα τους επέτρεπε να χρησιμοποιήσουν τη δική τους και την εργατική δύναμη της οικογένειάς τους για ατομικό όφελος.³⁷ Η διαθεσιμότητα για επαγγελματική μετακίνηση υποδηλώνει υψηλή ικανότητα συνεχούς προσαρμογής σε νέες δυνατότητες πρόσκτησης εισοδημάτων.³⁸

Η σκιαγράφηση της παραπάνω λειτουργίας δεν αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα των προσφύγων αλλά αφορούσε τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα της περιόδου του μεσοπολέμου στο σύνολό τους.

Η μαζική και πολυάριθμη εισροή των προσφύγων θα προσδώσει στον υφιστάμενο ανταγωνισμό ακόμη μεγαλύτερη ένταση. Η αμοιβαία ανάγκη γηγενών και προσφύγων πλέον για επιβίωση, στη βάση της κοινής επιδίωξης για ελεύθερη απασχόληση και σε συνδυασμό με την συγκυρία που τους εγκλώβιζε στον ίδιο χώρο, αφού η δικλείδα της εξωτερικής μετανάστευσης είχε ουσιαστικά κλείσει,³⁹ θα δημιουργήσει ένα σταθερό πεδίο αντίθεσης ανάμεσά τους που θα διοχετευτεί και σε άλλους τομείς και θα εκφραστεί με διάφορα σχήματα.

2. Σημεία της πολιτικής μεθόδευσης της ένταξης των προσφύγων και οι κοινωνικές διαστάσεις.

Το συνολικό έργο αποκατάστασης των προσφύγων αποτελεί μια εξαιρετικά πολύπλοκη υπόθεση. Η αναφορά στον τρόπο με τον οποίο σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε το έργο αποκατάστασης των προσφύγων έχει σημασία καθώς από την εφαρμογή του εξαρτώταν πέρα από την ίδια την ένταξη των προσφύγων, η διατήρηση μιας κοινωνικής σταθερότητας που μετά από τις άμεσες συνέπειες της Καταστροφής είχε καταστεί εύθραυστη. Η γρήγορη και ομαλή ένταξη των προσφύγων στις οικονομικές και κοινωνικές δομές του κράτους, ήταν απαραίτητη πρώτα για να εξασφαλιστεί η κοινωνική ισορροπία και ακολούθως για να εξελιχθεί σε κινητήρια δύναμη στην εθνική ανασυγκρότηση. Την ομαλότητα στην ένταξη τους θα την εξασφάλιζε σε μεγάλο βαθμό η ανασύσταση των προσφύγων μέσα στην

³⁷ ό.π., σελ. 160.

³⁸ ό.π., σελ. 128.

³⁹ Από το 1921, οι ΗΠΑ που ήταν ο κύριος προορισμός των Ελλήνων που αποφάσιζαν να μεταναστεύσουν, είχαν αρχίσει να θέτουν ποσοτικές απαγορεύσεις στην είσοδο μεταναστών, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού...*, τ. ΙΕ', ό.π., σελ. 341.

ελληνική κοινωνία κατά τον τρόπο που ήταν δομημένοι στο προηγούμενο κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή βάση της προγενέστερης οικονομικής και κοινωνικής τους κατάστασης.⁴⁰

Γι' αυτό άλλωστε, οι πρόσφυγες εξαρχής χωρίστηκαν στις δύο μεγάλες κατηγορίες των αγροτών και των αστών – κατοίκων αστικών κέντρων. Οι αγρότες που εποίκισαν κατά κύριο λόγο τη Βόρεια Ελλάδα και ειδικά τη Μακεδονία και Θράκη επιτέλεσαν διπλό ρόλο. Ενίσχυσαν πληθυσμιακά τις τεράστιες εκτάσεις των νομών αυτών που μετά την ανταλλαγή και την απομάκρυνση των μουσουλμάνων παρουσίαζαν χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού. Παράλληλα με την πληθυσμιακή τόνωση που μακροπρόθεσμα θα επέφερε ουσιαστική αφομοίωση των νέων Χωρών με την «Παλιά Ελλάδα», οι πρόσφυγες έγιναν οι νέοι «ακρίτες» των πάντα επισφαλών βορείων συνόρων του ελληνικού κράτους.⁴¹ Η προτεραιότητα που δόθηκε στην πλήρη αποκατάστασή τους εξυπηρετούσε την επιταγή της άμεσης αύξησης της γεωργικής παραγωγής για την κάλυψη των δραματικά αυξημένων αναγκών. Υπέθαλπε όμως και τη σκοπιμότητα υποστήριξης του παραδοσιακού για την Ελλάδα θεσμού της μικρής γεωργικής ιδιοκτησίας ως συντελεστή κοινωνικής σταθερότητας⁴² σε αντιδιαστολή με τα αποτελέσματα που θα είχε μια ενίσχυση του εργατικού προλεταριάτου. Παρά τη μονομερή διοχέτευσή τους στη βόρεια Ελλάδα αγρότες πρόσφυγες προωθήθηκαν και στα νότια της χώρας με στόχο την άμβλυνση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων των ντόπιων και την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας.⁴³

Την κύρια διάσπαση των προσφύγων στις δύο παραπάνω κατηγορίες ακολούθησε μια ευρύτερη διάσπαση σε διάφορα επίπεδα. Τα δύο χαρακτηριστικότερα πεδία που απεικονίζουν μια διαφορετική προσέγγιση των προσφύγων αφορούν τον τρόπο στέγασής τους και την καταβολή των αποζημιώσεων. Ειδικά σε σχέση με την στεγαστική πολιτική επισημάνθηκε σε προηγούμενο σημείο, η διαφοροποιημένη εφαρμογή κατ' αναλογία με το πρότερο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο των προσφύγων.⁴⁴ Η παράλληλη συγκέντρωση ή η ώθησή τους σε προσφυγικούς συνοικισμούς γύρω από την πόλη, χάραζε σαφή γεωγραφικά

⁴⁰ Βλ. Γκιζελή Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9^{ος}, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, 1992, σελ. 71.

⁴¹ Βλ. Δρίτσα Μαργαρίτα, «Το πρόγραμμα εθνικής ανάπτυξης της Ελλάδας και οι πρόσφυγες του 1922», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα...*, ό.π., σελ. 222-223.

⁴² ό.π., σελ. 223-224.

⁴³ Βλ. Δρίτσα Μαργαρίτα, «Το πρόγραμμα εθνικής...», ό.π., σελ. 224-225.

⁴⁴ Βλ. και Γκιζελή Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη...», ό.π., σελ. 70-72.

όρια και ουσιαστικά απομόνωνε τους πρόσφυγες από το ντόπιο στοιχείο. Πίσω από την χωροθέτηση των προσφύγων κρύβονταν και καθαρά πολιτικές σκοπιμότητες της βενιζελικής παράταξης που διοχέτευσε ή συγκέντρωσε τους - σχεδόν στο σύνολό τους βενιζελικών πεποιθήσεων - πρόσφυγες σε «επικίνδυνες» εκλογικές περιφέρειες με στόχο την αλλοίωση της ψήφου των ντόπιων οπαδών του Λαϊκού Κόμματος, υπέρ του βενιζελικού κόμματος.⁴⁵

Μεθοδεύσεις τέτοιου είδους που συχνά εκτείνονταν σε καθαρή χειραγώγηση του προσφυγικού στοιχείου είχαν σαφείς επιπτώσεις και στους πρόσφυγες ως σύνολο αλλά και στις σχέσεις τους με τους γηγενείς. Η διαφορετική αντιμετώπισή τους από το κράτος τους διασπούσε αυτοστιγμεί σε ομάδες με διαφορετικά συμφέροντα και αυτό έχει σημασία σε βαθμό που παρατηρείται σε πρόσφυγες κοινής κοινωνικής προέλευσης. Η κυριότερη επίπτωση αυτού του γεγονότος έγκειται στη διαπίστωση ότι δεν υπήρξε από τους πρόσφυγες μια συσπείρωση γύρω από συλλογικές διεκδικήσεις.⁴⁶ Σε βαθμό που κάτι τέτοιο δεν επιτεύχθηκε ανάμεσα στους πρόσφυγες ήταν πρακτικά αδύνατο να πραγματοποιηθεί αντίστοιχη σύμπραξη με τους γηγενείς. Ως εκ τούτου η πολιτική εξουσία ως θεσμός μπόρεσε να αποτρέψει τον μείζονα φόβο μιας λαϊκής εξέγερσης.

Θα ήταν μάλλον άστοχο να θεωρήσουμε ότι ο πατερναλιστικός χαρακτήρας έστω κάποιων πολιτικών αποφάσεων δεν γινόταν αντιληπτός από τους πρόσφυγες. Αν όμως στα παραπάνω σημεία προσθέσουμε την κατάσταση της συντριπτικής πλειοψηφίας των προσφύγων που δεν τους άφηνε περιθώρια να ασχοληθούν με τίποτε περισσότερο από το άγχος της επιβίωσης, γίνεται αντιληπτό ότι δεν υπήρχε πρόσφορο έδαφος για ανάπτυξη συλλογικών δράσεων.

Οι πρόσφυγες σίγουρα δεν αποτελούσαν μια χειραγωγούμενη μάζα ανθρώπων και δεν ακολουθούσαν ούτε συμμορφώνονταν πάντα με τις κρατικές επιταγές. Τα πρώτα χρόνια μετά την Καταστροφή το έργο του μηχανισμού αποκατάστασης δυσχέραιναν σημαντικά οι διαρκείς μετακινήσεις των προσφύγων. Αρχικά για την επανασύνδεση με συγγενείς και γνωστούς και ακολούθως σε πόλεις και χωριά ανά την Ελλάδα για την ανεύρεση των καλύτερων συνθηκών διαβίωσης.

⁴⁵ Βλ. Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνης*, ό.π., σελ. 231.

⁴⁶ Βλ. Δρίτσα Μαργαρίτα, «Το πρόγραμμα εθνικής...», ό.π., σελ. 219.

Στο ίδιο πλαίσιο πρόσφυγες προέβησαν σε καταλήψεις σπιτιών στους οικισμούς της ΕΑΠ η διανομή των οποίων καθυστερούσε.

Το ότι οι πρόσφυγες είχαν σε μεγάλο βαθμό ανεπτυγμένη την «αίσθηση του πολίτη»⁴⁷ αποδεικνύεται και από την σύσταση πολυάριθμων συλλόγων, σωματείων διαφόρων τύπων και περιεχομένου αλλά πάντα στο πλαίσιο της αλληλοβοήθειας και της διεκδίκησης των δικαιωμάτων που θεωρούσαν ότι στερούνταν. Διευρύνοντας την παραπάνω διαπίστωση ενισχύεται η άποψη ότι οι πρόσφυγες είχαν μια συγκροτημένη πολιτική συμπεριφορά με την ευρεία έννοια, και διεκδικούσαν με πολιτικούς όρους όσα για πολιτικούς λόγους είχαν χάσει.⁴⁸

Το κράτος λειτούργησε για την ένταξη αλλά η ενσωμάτωση των προσφύγων και ακόμη περισσότερο η αφομοίωσή τους θα γινόταν σε βάθος χρόνου. Οι πρόσφυγες θα εξελίσσονταν σε κύριους πρωταγωνιστές σ' αυτή τη διαδικασία που ουσιαστικά θα πραγματώνονταν μέσα από την πρόσδεση τους με τους ντόπιους κάτω από τις ίδιες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες.⁴⁹

Μέσα από τον κοινωνικό συγχρωτισμό, στο επίπεδο της καθημερινής διαβίωσης η ενσωμάτωση θα προσέκρουε αρχικά στις διαφορές και αντιθέσεις ανάμεσα στους ντόπιους και τους πρόσφυγες και θα έφερνε στο φως την αντιπαράθεση δυο διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων.

⁴⁷ Βλ. Γκιζελή Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη ...», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών...*, ό.π., σελ. 76.

⁴⁸ Βλ. Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία...*, ό.π., σελ. 226.

⁴⁹ Βλ. Ρήγος ό.π., σελ. 234.

3. ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ

1. Αντιθέσεις γηγενών και προσφύγων: ομοιότητες και διαφορές στη συγκρότηση των συλλογικών ταυτοτήτων.

Με την είσοδο των προσφύγων στην Ελλάδα οι ντόπιοι ένιωσαν να απειλούνται. Ο ανταγωνισμός για τη γη και την εργασία, με άλλα λόγια για την επιβίωση, έλαβε άλλες διαστάσεις καθώς οι πολυάριθμοι πρόσφυγες διεκδικούσαν πλέον μερίδιο. Αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί ανάμεσα στο ντόπιο και το προσφυγικό στοιχείο ιδιαίτερη ένταση. Πολλές φορές η ένταση αυτή ενισχύονταν από τις κρατικές αποφάσεις που αρκετά συχνά, μόνο επιφανειακά ήταν ευνοϊκές για τους πρόσφυγες.⁵⁰

Έτσι λοιπόν, μέσα στο σώμα της ελληνικής κοινωνίας δημιουργούνται δύο διακριτές κοινωνικές ομάδες. Αυτή των ντόπιων και αυτή των προσφύγων.

Η αντιμετώπιση των ντόπιων υπήρξε κάθε άλλο παρά φιλική. Οι πρόσφυγες αποδοκιμάστηκαν και η πιο εύγλωττη απεικόνιση της εχθρότητας και της απαξίωσης που δέχθηκαν από τους ντόπιους είναι οι χαρακτηρισμοί που επινοήθηκαν για να τους προσδιορίσουν: «πρόσφηγκες», «γιαουρτοβαπτισμένοι» και «τουρκόσποροι» είναι οι ενδεικτικότεροι χαρακτηρισμοί που επικράτησαν στο λεξιλόγιο των ντόπιων προς προσδιορισμό των προσφύγων.

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι εκδηλώνεται ένα φαινόμενο κοινωνικού ρατσισμού. Συνήθως, η ίδια η έννοια του ρατσισμού βάσει και της ετυμολογικής ρίζας της λέξης μας παραπέμπει στα αρνητικά και γενικότερα αισθήματα απόρριψης που γεννά στους ανθρώπους η αίσθηση ότι ανήκουν σε μια ανώτερη φυλή, «ράτσα», και αναδύεται όταν έχουν να κάνουν με ανθρώπους άλλης φυλής που θεωρούν υποδεέστερους. Στην περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων δεν συντρέχουν όμως τέτοια κριτήρια διαχωρισμού αφού δεν ανήκαν σε άλλη φυλή ούτε σε άλλη εθνικότητα.

Οι Μικρασιάτες αν και Τούρκοι υπήκοοι, ήταν εκείνοι που πανηγύρισαν το 1919 όταν ο ελληνικός στόλος εισέπλευσε στο λιμάνι της Σμύρνης και υποδέχθηκαν

⁵⁰ Όπως το θέμα της διανομής γαιών- βλ. Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική...*, ό.π., σελ 47 καθώς και το θέμα της επέταξης οικιών-βλ. Μιχελή Λίτσα, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός...*, ό.π., σελ. 98.

τα αγήματα κραδαίνοντας ελληνικές σημαίες. Το κυριότερο, ήταν αυτοί που έδωσαν το έρεισμα στην Ελλάδα, στο πλαίσιο των διπλωματικών διαβουλεύσεων μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, να βρεθεί δια του στρατού και της ηγεσίας του στη Σμύρνη. Με άλλα λόγια βρίσκονταν στον πυρήνα της «Μεγάλης Ιδέας».

Η εθνική τους ταυτότητα δεν εδράζονταν σε μια αφηρημένη αντίληψη περί ελληνικής καταγωγής. Αυτοί οι άνθρωποι ήταν φορείς και συνεχιστές των δύο θεμελιωδών συστατικών της ελληνικής ταυτότητας: ήταν Χριστιανοί Ορθόδοξοι και μιλούσαν την ελληνική γλώσσα. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την ιστορική μνήμη μέσα απ' την οποία αναβίωνε το έθνος των Ελλήνων, έκαναν τους Μικρασιάτες να φέρουν μέσα τους αδιαπραγμάτευτη την ταυτότητα του Έλληνα και μάλιστα, του Έλληνα που εφόσον παραμένει αλύτρωτος υπεραμύνεται της ταυτότητάς του, τη στηρίζει και στηρίζεται απ' αυτή.

Διαπιστώνεται έτσι, ότι οι δύο κοινωνικές ομάδες θεμελιώναν την εθνική τους ταυτότητα πάνω σε κοινά χαρακτηριστικά: ίδια γλώσσα και ίδια θρησκεία. Ειδικά η θρησκεία, και εν προκειμένω η Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη αποτελούσε τη θεμέλια λίθο για την στήριξη της ελληνικής ταυτότητας των Μικρασιατών. Αυτό δεν είναι καθόλου ανεξάρτητο από το γεγονός ότι στο πολυφυλετικό τουρκικό κράτος εφαρμόζονταν το διοικητικό σύστημα των «μιλιέτ». Ο πολύμορφος πληθυσμός που είχε ενσωματώσει η Οθωμανική αυτοκρατορία ομαδοποιούνταν σε κατηγορίες με κριτήριο τη θρησκευτική πίστη. Έτσι, οι ορθόδοξοι χριστιανοί ανήκαν διοικητικά στο «Ρουμ μιλιέτ» μια ενιαία θρησκευτική κοινότητα (μιλιέτ στην κυριολεξία «έθνος»), με αρχηγό τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τις κοσμικές υποθέσεις τους.⁵¹

Έτσι η θρησκεία σε συνδυασμό με τη γλώσσα, στη διατήρηση άλλωστε της οποίας συντελούσε, όριζαν την ταυτότητα των Ελλήνων της Εγγύς Ανατολής. Πέρα όμως απ' αυτό, δημιουργούσαν για αυτό τον πληθυσμό ένα συνολικό πολιτισμικό πλαίσιο.⁵² Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο και στον πυρήνα των συνθετικών του δομών, υπήρχε η έννοια της παράδοσης, των εθίμων και όλων των εθιμικών πρακτικών και

⁵¹ Βλ. Hirschon Renée, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής – Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, ό.π., σελ. 65.

⁵² ό.π., σελ. 66.

κανόνων ηθικού δικαίου που μοιράζονταν οι Έλληνες της Μικράς Ασίας. Καθ' αυτό τον τρόπο εδραιωνόταν και εκφραζόταν η συλλογική ελληνική τους ταυτότητα.

Οι ντόπιοι γνώριζαν ότι είχαν να κάνουν με Έλληνες. Σαφώς δεν μπορούσαν να μην αναγνωρίσουν το γεγονός ότι οι άνθρωποι που είχαν απέναντί τους και στην καλύτερη περίπτωση τους προκαλούσαν οίκτο μοιράζονταν με εκείνους την ίδια γλώσσα και την ίδια θρησκεία. Το ίδιο το κράτος άλλωστε, η πολιτική εξουσία, με την άφιξη τους στην Ελλάδα τους έδωσε αυτόματα την ελληνική ιθαγένεια αποκτώντας όλα τα δικαιώματα και υποχρεώσεις του Έλληνα πολίτη με πρωτεύον το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Όμως οι ντόπιοι δεν έπαυαν να θεωρούν τους Μικρασιάτες ξένους και αφού η ξενότητα δεν βασιζόταν στα βασικά χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους εντοπίζονταν στον τόπο καταγωγής τους. Οι ντόπιοι επικαλούνταν για τους εαυτούς τους το «*jus solis*» δηλαδή το δικαίωμα στη γη.⁵³ Θεωρούσαν τους εαυτούς τους πραγματικούς Έλληνες γιατί είχαν γεννηθεί στα εδάφη του Ελληνικού κράτους και αυτό τους έκανε παρά τις μεταξύ τους διαφορές να συσπειρώνονται γύρω απ' αυτό το κοινό κριτήριο της ελληνικότητάς του. Αποκαλώντας τους πρόσφυγες «τουρκόσπορους» ουσιαστικά αμφισβητούσαν την ελληνική ταυτότητα υπέρ της οποίας αμύνονταν οι πρόσφυγες αφού θεωρούσαν ότι ο καθημερινός συγχρωτισμός και διαβίωση μέσα σ' ένα περιβάλλον που υπερτερούσε το ξένο και δη το τούρκικο στοιχείο, είχε αλλοιώσει τα χαρακτηριστικά της. Την αντιμετώπιζαν ως μια ελληνική ταυτότητα μεν, διεφθαρμένη από την ανατολίτικη επιρροή δε. Με άλλα λόγια, μια «τουρκοποιημένη» εκδοχή της που δεν μπορούσε να ταυτιστεί με την καθαρότητα της δικής τους.

Οι πρόσφυγες από την άλλη δεν παρέμεναν αδρανείς στις προκλήσεις των ντόπιων. Ειδικά όσο διάστημα έτρεφαν ελπίδες για επιστροφή στις ρίζες τους η αίσθηση της ελληνικής καταγωγής τους την οποία υποστήριζαν και εξέφραζαν με έμφαση, τους τροφοδοτούσε με δύναμη ώστε να ανταπεξέλθουν στις αντίξοες συνθήκες και να μην ενστερνιστούν τα αισθήματα κατωτερότητας που καλλιεργούσαν οι γηγενείς με τη συμπεριφορά τους. Οι πρόσφυγες διατράνωναν τη Μικρασιατική καταγωγή τους και αποκαλούσαν με τη σειρά τους τους ντόπιους «παλιοελλαδίτες», «βλάχους» και «χωριάτες».

⁵³ Βλ. Kristeva Julia, *Ξένοι στον εαυτό μας*, Scripta, Αθήνα, 2004, σελ. 122.

Οι προσδιορισμοί αυτοί αποκάλυπταν σε μεγάλο βαθμό την εικόνα που είχαν οι πρόσφυγες για τους γηγενείς και η οποία ανταποκρίνονταν σε μια γενικότερη εκτίμηση της μητροπολιτικής Ελλάδας. Όπως αναφέρει η Hirschon οι παραπάνω μεταφορές οι οποίες ήταν βασισμένες στη μορφολογία του χώρου εκφράζουν μια «κλειστή κατάσταση» που δηλώνει την απομόνωση, τον περιορισμό, τη στέρηση.⁵⁴ Χρησιμοποιώντας αυτά τα ρητορικά σχήματα εναντίον των ντόπιων οι πρόσφυγες ουσιαστικά πρόβαλλαν πάνω τους την εικόνα και την αίσθηση που είχαν για την Ελλάδα, τις ελληνικές πόλεις και κοινότητες. Μικροί, απομακρυσμένοι και απομονωμένοι οικισμοί, «εσωστρεφείς» και «κλειστοί».⁵⁵ Η αντίληψη αυτή δεν προέκυπτε μόνο ως πραγματολογική διαπίστωση και κρίση αλλά υπερτονίζονταν από τη σύγκριση με τα κέντρα της Μικράς Ασίας, τα πολύβουα και πολυπολιτισμικά, αυτά που κατά συνέπεια αντιπροσώπευαν ένα κόσμο «ανοιχτό». Με άλλα λόγια, οι Μικρασιάτες εντόπιζαν στον Ελλαδικό χώρο μια τάση εσωστρέφειας που ενίσχυε την αντίθετη ακριβώς τάση εξωστρέφειας που οι Μικρασιάτες αναγνώριζαν στη συγκρότηση του κοινωνικού και πολιτισμικού τους περιβάλλοντος.

2. Η συγκρότηση της συλλογικής ελληνικής ταυτότητας των δύο κοινωνικών ομάδων.

Σ' αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον να δούμε πως οι δύο ομάδες θεμελίωναν την κοινή εθνική πολιτισμική τους ταυτότητα μέσα από την ιστορική μνήμη.

Αναφέρεται ότι, στην προσπάθεια συγκρότησης της ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας στη σύγχρονη εποχή, όταν μετά την Οθωμανική κατοχή ο ελληνισμός επεδίωξε να αυτοπροσδιοριστεί στο πλαίσιο μιας ιστορικά καινούργιας πολιτικοκοινωνικής κατάστασης που περιλάμβανε πλέον ένα νέο ελληνικό κράτος, δύο ήταν τα βασικά ιστορικά και πολιτισμικά σημεία – πρότυπα αναφοράς: αφενός η Αρχαία Ελλάδα και αφετέρου η Βυζαντινή Αυτοκρατορία.⁵⁶

⁵⁴ Βλ. Hirschon Renée, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής...*, ό.π., σελ. 89.

⁵⁵ ό.π., σελ. 90.

⁵⁶ Βλ. Ιντζεσίλογλου Νικόλαος, «Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων», στο *«Εμείς» και οι «Άλλοι»*. Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, (επιμ. Χρ.

Η συγκρότηση όμως του νέου ελληνικού κράτους μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας διαμορφωνόταν ολοένα και περισσότερο με βάση τις ιδέες και τους θεσμούς της Δυτικής Ευρώπης. Καθώς η Δύση γοητεύονταν από τα επιτεύγματα και τις αξίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, στο νέο ελληνικό κράτος ενθαρρύνθηκε μια αναβίωση του προχριστιανικού παρελθόντος, με μια αντίστοιχη υποτίμηση της πιο πρόσφατης βυζαντινής κληρονομιάς που σταδιακά παραγκωνίστηκε.⁵⁷ Έτσι, το ελληνικό κράτος θεμελιώθηκε πάνω σε δυτικά πρότυπα⁵⁸ αλλά με άξονα ιστορικής και ιδεολογικής αναφοράς τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό.

Αντίθετα, όπως αναφέρει η Hirschon, οι περισσότεροι Μικρασιάτες Έλληνες έμειναν σχετικά μακριά από τη δυτικοτρόπη επανεκτίμηση της πολιτισμικής κληρονομιάς και ταυτότητάς τους. Δεν εκτέθηκαν ούτε στις αρνητικές συγκρίσεις με την κλασσική αρχαιότητα, ούτε στη διαμάχη για τη γνησιότητα της καταγωγής τους, που τόσο σημάδεψε την εικόνα των Ελλαδιτών για τον εαυτό τους. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας διατήρησαν τους δεσμούς τους με το Βυζάντιο και το σημείο αναφοράς τους ήταν η Κωνσταντινούπολη και όχι η Αθήνα.⁵⁹

Διαπιστώνεται έτσι ότι, ενώ η εθνική ταυτότητα των δύο ομάδων δομούταν σε κοινά χαρακτηριστικά είχε όμως εν πολλοίς στηριχτεί πάνω σε διαφορετικούς άξονες ιστορικής και πολιτισμικής αναφοράς.

Θα μπορούσε λοιπόν να υποστηριχτεί ότι, στην περίπτωση των Ελλαδιτών σημειώνεται μια ρήξη στον ορίζοντα συνέχειας με το πολιτισμικό τους παρελθόν που δημιουργεί μια κατά κάποιο τρόπο επιβεβλημένη κατασκευή της συλλογικής τους ταυτότητας μέσα από μια επιλεκτική διαδικασία. Στην περίπτωση των Μικρασιατών η συλλογική τους ταυτότητα εδραιώνεται μέσα από την αίσθηση συνέχειας με το Βυζαντινό πολιτισμό και τονίζεται μέσα από τον αυτοπροσδιορισμό τους ως φορείς και ιδιαίτερα ως συνεχιστές της Βυζαντινής πολιτισμικής παράδοσης. Μέσα απ' αυτή την αδιάρρηκτη σχέση με το ιστορικό τους παρελθόν οι Μικρασιάτες όχι μόνο προσδιόριζαν με σαφήνεια την εθνική τους ταυτότητα αλλά ακόμη περισσότερο ενισχύονταν με ένα αίσθημα ανωτερότητας.

Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου), Τυπωθήτω-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ, Αθήνα, 1999, σελ. 196.

⁵⁷ Βλ. Hirschon Renée, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής...*, ό.π., σελ. 51.

⁵⁸ ό.π., σελ. 52.

⁵⁹ ό.π., σελ. 52.

3. Μνήμη και Παράδοση.

Η αίσθηση της συνέχειας που είχαν οι Μικρασιάτες με το ιστορικό τους παρελθόν, αυτή που συντελούσε και στον προσδιορισμό της συλλογικής τους ταυτότητας ως Έλληνες, πραγματώνονταν μέσα από τη λειτουργία της μνήμης. Η μνήμη βέβαια δεν αποτελεί μόνο μια «τεχνική» προϋπόθεση, ένα μέσο που βοηθάει στη γεφύρωση του παρελθόντος με το παρόν. Η μνήμη αποτελεί ένα εγγενές στοιχείο της παράδοσης και η παράδοση επιβιώνει μέσα από τη μνήμη.

Όταν οι ξεριζωμένοι Μικρασιάτες βρέθηκαν στην Ελλάδα η μνήμη τους βοήθησε να διατηρήσουν την ταυτότητά τους στο νέο περιβάλλον και μέσω αυτής κατάφεραν να ανασυγκροτήσουν τη ζωή τους και να εξασφαλίσουν την πολιτισμική τους επιβίωση.⁶⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, όλες οι πολιτισμικές παραδόσεις των προσφύγων στηρίχθηκαν στην άσκηση της μνήμης και επιβίωσαν μέσα απ' αυτή ενώ αντίστροφα, η μνήμη έδινε οργανική υπόσταση στην πολιτισμική παράδοση και στήριζε ολόκληρο το οικοδόμημα της πολιτισμικής ταυτότητας των προσφύγων.

Κάτω από την πίεση για ένταξη στην ελληνική κοινωνία που δέχθηκαν οι πρόσφυγες και που εκφράστηκε ιδιαίτερα μέσα από το μεθοδευμένο πρόγραμμα αποκατάστασης αλλά και ως αναπόφευκτη συνέπεια στη βάση της ανάγκης για επιβίωση στο νέο περιβάλλον, οι πρόσφυγες στράφηκαν με αντίστοιχη ένταση στην περιφρούρηση και διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας, που αποτελούσε και το σύνολο των ποιοτήτων βάσει του οποίου διέφεραν ουσιαστικά από τους ντόπιους.

Αναβίωσαν λοιπόν στον νέο τόπο όλες οι εθιμικές πρακτικές, όλες οι παραδόσεις, όλα τα στοιχεία που αποτελούσαν την ιδιαίτερη κουλτούρα τους. Η λεγόμενη κουλτούρα της καθημερινής ζωής εφαρμόστηκε βέβαια στο πλαίσιο και στα μέτρα της νέας κατάστασης η οποία και ήταν ιδιαίτερα δυσχερής για τους πρόσφυγες, με αποτέλεσμα να προκαλεί περίεργες αντιδράσεις από την πλευρά των ντόπιων αλλά και των ξένων που βρίσκονταν στην Ελλάδα. Έτσι π.χ. μεγάλη εντύπωση προκαλούσε η παράδοση εικόνα άθλιων προσφυγικών παραγκών στα παράθυρα των οποίων κρέμονταν κουρτινάκια ενώ, στον τακτοποιημένο εσωτερικό

⁶⁰ Βλ. Hirschon Renée, ό.π., σελ. 59.

χώρο αυτών των κατ' ευφημισμόν «σπιτιών» με το χωμάτινο δάπεδο, έπιπλα καμωμένα από καφάσια στολίζονταν με κεντήματα και αυτοσχέδιες γλάστρες.⁶¹

Όλα τα παραπάνω, σαφείς αναφορές και ενδείξεις μιας ανώτερης ποιότητας ζωής, δεν συνιστούσαν μια συνειδητή προσπάθεια των προσφύγων να ξεγελάσουν τον εαυτό τους αλλά περισσότερο μια φυσική λειτουργία που εκπορεύονταν από τη βιωμένη κουλτούρα που ήταν αδύνατο να αποχωριστούν έστω και αν η περιβάλλουσα σκληρή πραγματικότητα δημιουργούσε την αίσθηση μιας υπερρεαλιστικής εικόνας. Για τους πρόσφυγες όμως η κουλτούρα τους ήταν η βάση της πολιτισμικής ταυτότητάς τους και η άσκησή της μέσω της συλλογικής μνήμης ήταν το μέσο της πολιτισμικής επιβίωσής τους.

Γενικότερα, μέσα από την παράδοση, οι πρόσφυγες διασφάλιζαν τη συνοχή τους και τη συνειδητότητά τους ως μια ομάδα και εξασφάλιζαν τη συνέχεια και τη σταθερότητα με το πολιτισμικό τους παρελθόν αφού στο πεδίο της ιστορικής πραγματικότητας οι εξελίξεις είχαν προκαλέσει ανεπανόρθωτη ρήξη. Η παράδοση λοιπόν λειτουργούσε ως ο συνεκτικός βιωματικός δεσμός του παρόντος με το πολιτισμικό παρελθόν αφού η ιστορική συνέχεια είχε διακοπεί βάνανυσα.

Μέσα στο σύνολο των στοιχείων που απάρτιζαν την πολιτιστική παράδοση των προσφύγων πρωτεύοντα ρόλο διαδραμάτιζε η μουσική και ειδικότερα η μουσική που δημιουργούνταν και ακούγονταν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Εγγύς Ανατολής όπως η Σμύρνη και η Κωνσταντινούπολη. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι κάτω από τις νέες εξελίξεις που σημάδεψαν τη ζωή των Μικρασιατών προσφύγων, η μουσική θα γίνει η γέφυρα της μνήμης και της ταυτότητας τους.⁶² Μέσα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σύνθεσής της αλλά και μέσα από την αναμνηστική της λειτουργία στο πλαίσιο της καθημερινής τους ζωής στο οθωμανικό κράτος, η μουσική θα τους βοηθήσει να μη χάσουν το αίσθημα της εξέχουσας πολιτισμικής τους κατάστασης τόσο στο επίπεδο της πολιτιστικής δημιουργίας όσο και στο επίπεδο της κοινωνικής λειτουργίας της μουσικής ως πρακτική διασκέδασης.

Ειδικά για τους επαγγελματίες μουσικούς και καλλιτέχνες η συνέχιση άσκησης αυτής της τέχνης εκτός από τα παραπάνω, θα αποτελέσει και ένα μέσο

⁶¹ Βλ. Morgenthau Henry, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σελ. 67.

⁶² Βλ. Ζαϊμάκης Γιάννης, *«Καταγώγια Ακμάζοντα». Παρέκκληση και Πολιτισμική Δημιουργία στο Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*, Πλέθρον, Αθήνα, 1999, σελ. 119.

βιοπορισμού.⁶³ Αρχικά αναπαράγοντας το πολιτιστικό πλαίσιο και τις πρακτικές που γνώριζαν και εφάρμοζαν στην παλιά πατρίδα και σταδιακά προσαρμόζοντας το στα νέα κοινωνικά και άλλα δεδομένα μέσα σε μια πορεία που θα οδηγήσει σε μια αναπόφευκτη διαδικασία ενσωμάτωσης.

Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο που πρέπει να σημειωθεί ιδιαίτερα είναι ότι η πολιτισμική παράδοση των προσφύγων είναι ίσως ο μόνος τομέας της κοινωνικής τους ζωής που δεν θα σημειωθεί κανενός είδους παρέμβαση από το κράτος ή άλλους φορείς, σε αντίθεση με τους άλλους τομείς όπου υπήρχε παρέμβαση ή ανάγκη για προσαρμογή μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια.

4. Συνέπειες της Καταστροφής: το νέο αστικό κέντρο και το κοινωνικό πλαίσιο μετά το 1922.

Παρά την εποικιστική πολιτική της Ε.Α.Π. που διοχέτευσε τους πρόσφυγες κυρίως στην ύπαιθρο ένας μεγάλος αριθμός απ' αυτούς για τους λόγους που αναφέρθηκαν νωρίτερα εγκαταστάθηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα. Τα στατιστικά στοιχεία που προέκυψαν από τη γενική απογραφή του 1928 είναι ενδεικτικά και αρκετά βάσιμα αφού μέχρι τότε είχε καταλαγιάσει η έντονη κινητικότητα και η περιπλάνηση των προσφύγων απόρροια της ανάγκης τους να δουν ιδίους όμμασι το μέρος που θα τους προσέφερε καλύτερες συνθήκες ζωής. Η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη είναι τα σημαντικότερα αστικά συγκροτήματα στη διαδικασία αποκατάστασης των προσφύγων. Ειδικά για την περιοχή του Πειραιά η απογραφή του 1928 αποκαλύπτει υπερδιπλασιασμό του πληθυσμού σε σχέση με τα πληθυσμιακά ποσοστά του 1907.⁶⁴ Πιο συγκεκριμένα, το 1928 ο Πειραιάς φαίνεται να έχει 251.659 κατοίκους συνολικό πληθυσμό. Απ' αυτούς οι 101.185 είναι πρόσφυγες⁶⁵ ή ποσοστό 40,21 επί του συνολικού πληθυσμού. Οι πρόσφυγες ειδικά από τη Μικρά Ασία ανέρχονταν σε 94.683. Συνολικά στο συγκρότημα της Αθήνας

⁶³ ό.π., σελ. 119.

⁶⁴ Πιο συγκεκριμένα για τον Πειραιά από το 1907 μέχρι το 1928 αναφέρεται πληθυσμιακή αύξηση της τάξης του 241% με βάση στοιχεία της ΓΣΥΕ όπως παρατίθενται στο Πιζάνιας Πέτρος, *Οι Φτωχοί των Πόλεων...*, ό.π., σελ. 117.

⁶⁵ Στην κατηγορία των προσφύγων συμπεριλαμβάνονται και οι από το 1916 αφιχθέντες πρόσφυγες από Βουλγαρία, Μ. Ασία και άλλες περιοχές. Βλ. Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής...*, ό.π., σελ. 159.

από τις 740.526 πληθυσμό, 246.081 ανήκαν στη γενική κατηγορία των προσφύγων και 228.139 ήταν πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία.⁶⁶

Οι πρόσφυγες που με την εγκατάστασή τους στο αστικό συγκρότημα της πρωτεύουσας άλλαξαν άρδην τα πληθυσμιακά ποσοστά, εισχώρησαν στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που ήταν ιδιαίτερα πολωμένη ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, χωρίς ενδιάμεσα διαρθρωμένα μεσοστρώματα.⁶⁷ Η παρουσία τους ενίσχυσε αυτό το μοντέλο της κοινωνικής πόλωσης το οποίο, όπως αναφέρει η Λεοντίδου, ήταν πολυεπίπεδο και περιλάμβανε τέσσερις τουλάχιστον εκφάνσεις: την πόλωση πλούσιων/φτωχών, την πόλωση επίσημης/άτυπης οικονομίας, τον εθνικό διχασμό βενιζελισμού/μοναρχισμού και τις εντάσεις γηγενών/προσφύγων.⁶⁸ Το τελευταίο αντιθετικό σχήμα προέκυψε καθαρά από την είσοδο των προσφύγων η οποία όμως ενίσχυσε τα προϋπάρχοντα.

Σε αναλογία με αυτά τα σχήματα, παρατηρείται και μια αντίστοιχη οικιστική πόλωση στο συγκρότημα της πρωτεύουσας. Αναφέρθηκε ότι οι πρόσφυγες στεγάζονται μακριά από το κέντρο και σε μεγάλο βαθμό στα νοτιοδυτικά του Λεκανοπεδίου, στην περιοχή της Καλλιθέας και στον Πειραιά, σε απομακρυσμένες από το κέντρο περιοχές. Την ίδια στιγμή οι εκπρόσωποι της κυρίαρχης τάξης είτε αναδιαμόρφωναν το οικιστικό τοπίο του κέντρου της Αθήνας με τις πολυτελείς πολυκατοικίες που ανεγείρονταν με ταχύτατους ρυθμούς στο Κολωνάκι, τη Βασιλίσσης Σοφίας και γύρω από τα ανάκτορα ή αποσύρονταν στα νεόδμητα «προάστια-κοιτώνες» όπως η Φιλοθέη και το Ψυχικό προς το άλλο δηλαδή άκρο του οικιστικού άξονα της πόλης.⁶⁹

Ακόμα και ο τρόπος της χωροταξικής οργάνωσης φανερώνει ότι δεν υπήρχε καμία επαφή ανάμεσα στα λαϊκά στρώματα που κατατάσσεται η πλειοψηφία του πληθυσμού Αθηνών και Πειραιά και στους «αστούς» ή γενικότερα τους εκπροσώπους της ανώτερης οικονομικά τάξης.

Το πεδίο λοιπόν της ενσωμάτωσης για την πλειοψηφία των προσφύγων που θα βρεθούν στο νέο αστικό κέντρο χωρίς κανένα μέσο βιοπορισμού θα είναι

⁶⁶ Στοιχεία της ΓΣΥΕ (1930) όπως παρατίθενται στο Λεοντίδου Λίλα, ό.π., σελ. 159. Όπως αναφέρεται, τα στοιχεία αφορούν σε «πραγματικό» πληθυσμό σε αντίθεση με το «μόνιμο» δηλ. το εκλογικό σώμα. Για το ίδιο θέμα βλέπε και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', ό.π., σελ. 82.

⁶⁷ Βλ. Λεοντίδου Λίλα, ό.π., σελ. 189.

⁶⁸ ό.π., σελ. 189.

⁶⁹ ό.π., σελ. 223.

από κοινωνική άποψη το πολυπληθές στρώμα των υπόλοιπων φτωχών της πόλης με τους οποίους θα βρεθούν χωροταξικά στο ίδιο άκρο του αστικού συγκροτήματος, στις εργατικές συνοικίες και τις φτωχογειτονιές. Σ' αυτή την κοινωνική βάση και σ' αυτό το κομμάτι της πόλης, ντόπιοι και πρόσφυγες θα συμβιώσουν όχι χωρίς συγκρούσεις αλλά κάτω από τα ίδια δεδομένα σε μια κοινωνία που δεν παρείχε ευκαιρίες εξέλιξης στους ανθρώπους που βρίσκονταν στη χαμηλότερη θέση της κοινωνικής κλίμακας.

Β' ΜΕΡΟΣ: Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟΥ ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΥ

1. ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟΥ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΕΣΑ Σ' ΑΥΤΕΣ.

Το 1968 ο Ηλίας Πετρόπουλος εξέδωσε το βιβλίο του με τίτλο *Ρεμπέτικα Τραγούδια*⁷⁰ και ουσιαστικά με το εκδοτικό του αυτό εγχείρημα που έκτοτε επανατυπώθηκε πολλάκις δημιούργησε-αδιάφορο ηθελημένα ή μη-, ένα πεδίο συζήτησης και ερευνητικών προσεγγίσεων γύρω από το θέμα του ρεμπέτικου. Οι θέσεις που πήρε σε πολλές περιπτώσεις ήταν από μόνες τους αρκετές για να προκαλέσουν την ενασχόληση με το ρεμπέτικο ανεξάρτητα αν κίνητρο ήταν η ανατροπή των ισχυρισμών του συγγραφέα για τις οποίες του ασκήθηκε δριμεία κριτική ή η επιθυμία για εμβάθυνση στο θέμα και ανακάλυψη πρόσθετων πτυχών του μέσα από άλλες επιστημονικές προσεγγίσεις.

Χωρίς να ακολουθεί κάποιο συγκεκριμένο άξονα και εφαρμόζοντας μια μάλλον λαογραφική προσέγγιση ο συγγραφέας επιχειρεί να περιγράψει τμηματικά τον κόσμο, το περιβάλλον, τα συστατικά, τα θεματικά μοτίβα και ότι άλλο συνθέτει ως φαινόμενο και ως τραγούδια τα ρεμπέτικα που κατά τη γνώμη του είναι: «μικρά, απλά τραγούδια που τραγουδούν απλοί άνθρωποι. Αν και κατ' αρχήν ερωτικά, τα ρεμπέτικα είναι στο βάθος μάλλον κοινωνικού περιεχομένου τραγούδια» και συνεχίζει «Η εποχή που πρωτοφάνηκε το ρεμπέτικο τραγούδι είναι κοντινή μεν εξαιρετικά άγνωστη δε. Ούτε τα αίτια αναπτύξεως, ούτε οι αρχικές επιδράσεις, ούτε οι πρώτες εστίες του ρεμπέτικου είναι επακριβώς γνωστές. Υποτίθεται ότι η Ερμούπολη, το Ναύπλιο, η παλιά Αθήνα, η Σμύρνη, η Πόλη, η Αλεξάνδρεια και η Θεσσαλονίκη είναι οι χώροι όπου γεννήθηκε, όχι τυχαία, το ρεμπέτικο τραγούδι. Και υποτίθεται ότι αυτό έγινε στα τέλη του παρελθόντος αιώνας».⁷¹ Στην καταγωγική προσέγγιση του φαινομένου αναφέρονται τα δύο μεγαλύτερα κέντρα του ελληνισμού της Μικράς Ασίας για να διευκρινιστεί παρακάτω ότι ανάμεσα στους πολλούς και ξεχωριστούς όρους που συνέτειναν στη διαμόρφωση του ρεμπέτικου τραγουδιού ήταν μεταξύ άλλων «η καταστροφή του 1922, η πλημμύρα της προσφυγιάς, οι τεκέδες

⁷⁰ Πετρόπουλος Ηλίας, *Ρεμπέτικα Τραγούδια*, Κέδρος, Αθήνα 1991 (δ' επανέκδοση, α' έκδοση 1969).

⁷¹ Βλ. Πετρόπουλος Ηλίας, *Ρεμπέτικα...*, ό.π., σελ. 12.

και η ζωή της φυλακής» [...] «Πάντως από το 1922, και εν συνεχεία για μια δεκαετία, κυριάρχησε το σμυρνέικο στυλ στο ρεμπέτικο τραγούδι». ⁷²

Το 1922 φαίνεται να κρατά αποφασιστική θέση ως η χρονιά που εγκαινιάζει μια νέα περίοδο για το ρεμπέτικο στον Ελλαδικό χώρο και στο αστικό συγκρότημα Αθήνας και Πειραιά και αιτία είναι σίγουρα η εισροή των προσφύγων και η αναστάτωση που προκαλείται στο κοινωνικό σώμα της πόλης. «Η τελευταία μεγάλη ανακατάταξη πληθυσμών συνέβη προ σαράντα πέντε ετών. Οι παράλιοι μικρασιάτες είχαν ήθη αστικού πληθυσμού και σχεδόν καθόλου έθιμα. Κυριώτεροι φορείς του ρεμπέτικου τραγουδιού οι πρόσφυγες, οι φυλακισμένοι, οι χασικλήδες και οι φαντάροι». ⁷³

Η αναφορά στην αστική φυσιογνωμία του προσφυγικού πληθυσμού των Μικρασιατικών παραλίων υποστηρίζει τη γενικότερη θέση του συγγραφέα ότι το ρεμπέτικο αν και διατηρεί κάποια σχέση με το δημοτικό, την οποία ο συγγραφέας ανιχνεύει με μια συγκριτική προσέγγιση σ' όλη την έκταση του κειμένου του, αποτελεί δημιουργία των ανθρώπων της πόλης και όχι της υπαίθρου. Το αναφέρει άλλωστε ρητά: «Οποσδήποτε τα ρεμπέτικα είναι τραγούδια του άστεως».

Η παράθεση των προσφύγων δίπλα στους φυλακισμένους, τους χασικλήδες και τους φαντάρους προσανατολίζει στη σύνδεση των πρώτων με κοινωνικές ομάδες που προσδιορίζονται από παραβατικότητα, παρέκκλιση και αεργία έχοντας ως ενωτικό δεσμό το ρεμπέτικο τραγούδι.

Στην ενότητα για την τοπογραφία του τραγουδιού αυτή η θέση συνάφειας επαναλαμβάνεται: «Τα ρεμπέτικα, μολονότι, εν πολλοίς, έχουν τις ρίζες τους στη Σμόρνη κυρίως στον Πειραιά και Θεσσαλονίκη εκαρποφόρησαν. Έτι περεταίρω: μόνο μερικές συνοικίες των δύο αυτών πόλεων (όπου έδρασαν κατά καιρούς οι ρεμπέτες), οι φυλακές και οι προσφυγικοί συνοικισμοί είναι ουσιαστικά οι εστίες του ρεμπέτικου». ⁷⁴

Σε σχέση με το χρονικό προσδιορισμό και τα χαρακτηριστικά του ρεμπέτικου ο συγγραφέας αναφέρει ότι: «...Μόνο τριάντα χρόνια βάσταξε η ακμή του καθεαυτού ρεμπέτικου τραγουδιού (περίπου 1922-1952), όπου εύκολα κανείς διακρίνει τρεις εποχές. (...) Από το 1922 μέχρι το 1932 κυκλοφορούν δίσκοι με όνομα ή

⁷² ό.π., σελ. 12.

⁷³ ό.π., σελ. 16.

⁷⁴ ό.π., σελ. 17.

ψευδώνυμο συνθέτη, με διάσημες τότε τραγουδίστριες (Μαρίκα Πολίτισσα, Ρίτα Αμπατζή, Ρόζα Ασκενάζι) με σαντούρι, βιολιά, ούτια και πολλά επιφωνήματα. Τα τραγούδια αυτά συχνά είχαν γραμμένο τον χαρακτηρισμό αράπικο ή ανατολίτικο...η δε συμρνεϊκη καταγωγή τους ήταν ιδιαιτέρως τονισμένη. Στην δεύτερη περίοδο (1932-1940) τα ούτια έδωσαν τη θέση τους στους μπουζουκομπαγλαμάδες και οι συμρνεϊες τραγουδίστριες των καφέ-αμάν στους σέρτικους τραγουδιστές των τεκέδων που συγχρόνως ήταν συνθέτες, στιχουργοί και δεξιότεχνες του μπουζουκιού. Τότε ήταν που το ρεμπέτικο, με όντως κλασικήν απλότητα, απεκάλυψε τον αγνό κόσμο του περιθωρίου». ⁷⁵

Για τον Πετρόπουλο, το ρεμπέτικο έλκει την καταγωγή του στον κόσμο του περιθωρίου και η άποψη αυτή είναι διάχυτη στο έργο του. Η φύση αυτού του περιθωρίου είναι παραβατική και ως τέτοια προσδιορίζεται μέσα από τους δύο κύριους χώρους που συναπαρτίζουν την τοπική βάση του, τον τεκέ: «Ο τεκές αναμφιβόλως είναι ένα από τα λίκνα του ρεμπέτικου τραγουδιού» ⁷⁶ και τη φυλακή: «Οι φυλακισμένοι πλάθουν πολλά μακροσκελή ρεμπέτικα τραγούδια...». ⁷⁷ Εμμέσως πλην σαφώς αναγνωρίζει στη βάση δημιουργίας του ρεμπέτικου τον υπόκοσμο: «Όμως το ζήτημα δεν είναι αν το ρεμπέτικο είναι τραγούδι του υποκόσμου, αλλά το πώς μια δραξ ανθρώπων που απαρτίζουν τον υπόκοσμο, μπόρεσε και έβγαλε ένα τόσο όμορφο και ζωντανό τραγούδι». ⁷⁸

Αν και η προσέγγισή του εξετάζει το ρεμπέτικο μέσα σ' ένα μεγάλο χρονικά εύρος με αποτέλεσμα να παρατίθενται απόψεις που εκ πρώτης όψεως μοιάζουν αντιφατικές με τις παραπάνω διαπιστώσεις όπως το ότι «το ρεμπέτικο τραγούδι είναι ταξικό τραγούδι. Τραγουδήθηκε κυρίως από την εργατική τάξη και, εν μέρει, από τους ρεμπέτες», ⁷⁹ ως προς την καταγωγική περιοχή του ρεμπέτικου υποστηρίζει τη διαπίστωση ότι «ο τεκές και η φυλακή είναι οι μήτρες του ρεμπέτικου τραγουδιού». ⁸⁰ Η άποψη αυτή φαίνεται να αποτελεί τη σταθερή τοποθέτηση του Πετρόπουλου όπως εντοπίζεται και σε άλλα σχετικά δημοσιεύματά του γύρω από

⁷⁵ ό.π., σελ. 16-17.

⁷⁶ ό.π., σελ. 14.

⁷⁷ ό.π. σελ. 16.

⁷⁸ ό.π., σελ. 20.

⁷⁹ ό.π., σελ. 20.

⁸⁰ ό.π., σελ. 45.

το ρεμπέτικο όπου διατυπώνεται περισσότερο κατηγορηματικά: «Τα ρεμπέτικα τραγούδια είναι τα τραγούδια του ελληνικού υπόκοσμου». ⁸¹

Ο Πετρόπουλος διακρίνει τη γενικότερη περίοδο ακμής του ρεμπέτικου σε τρεις εποχές (συμυρνέικη, κλασσική και λαϊκή). Την τρίτη περίοδο την οριοθετεί από το 1940-1952 με πρωταγωνιστές τον Τσιτσάνη, τον Βαμβακάρη και τον Χιώτη και αποδίδει στον πρώτο τη μεταβολή του ρεμπέτικου σε λαϊκό τραγούδι. Αναφέρει παρόλα αυτά ότι η διάκριση είναι συμβατική και, χωρίς αυτές οι εποχές να αποτελούν στεγανά διαμερίσματα, εντούτοις κάθε μια διατηρεί το δικό της στυλ που ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα. ⁸² Έτσι, στην «κλασσική περίοδο» που σηματοδοτείται από τη Μικρασιατική Καταστροφή και την άφιξη των προσφύγων και λήγει με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Πετρόπουλος αναγνωρίζει τη «χρυσή εποχή του ρεμπέτικου»

Στο έργο του Ηλία Πετρόπουλου που συμπληρωνόταν από μια ανθολογία 600 περίπου ρεμπέτικων τραγουδιών ⁸³ βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό ο Στάθης Δαμιανάκος που το 1976 εξέδωσε την *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου* έργο στο οποίο εκφράζει τη βασική θέση ότι «η ιστορία του ρεμπέτικου είναι η ιστορία των ελλήνων υποπρολετάρων σε μια κοινωνία καθ' όδον προς την καπιταλιστική ολοκλήρωση». ⁸⁴

Ο συγγραφέας εφαρμόζει μια εθνοκοινωνιολογική προσέγγιση του ρεμπέτικου που ως φαινόμενο το εντάσσει στη σφαίρα της λαϊκής πολιτισμικής δημιουργίας μέσα σε αστικό περιβάλλον. Το αστικό περιβάλλον στο οποίο αναφέρεται ο συγγραφέας είναι αυτό που προέκυψε από τη μετάβαση στη βιομηχανική εποχή και την εισβολή των καπιταλιστικών σχέσεων με αποτέλεσμα ένα βίαιο μετασχηματισμό των δομών των κοινωνιών που υπέστησαν αυτή τη μετάβαση και ένα αντίστοιχο μετασχηματισμό στην κοινωνική τους

⁸¹ Από άρθρο του Ηλία Πετρόπουλου με τίτλο «Φυλακή και τεκές οι μήτρες του ρεμπέτικου τραγουδιού» στο περιοδικό *Επικάαιρα*, τ. 350, 17-23/4/1975, όπως αναφέρεται στο Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνησιν Στιγμών Ελκυστικών – Κείμενα γύρω από το ρεμπέτικο*, τ. Β', Κατάρτι, Αθήνα 2003, σελ. 420.

⁸² ό.π., σελ. 17.

⁸³ Στην αρχική έκδοση. Στην τέταρτη επανέκδοση το τμήμα της Ανθολογίας περιλαμβάνει σύμφωνα με τον συγγραφέα περισσότερα από χίλια τετρακόσια τραγούδια διαλεγμένα μέσα από χιλιάδες ρεμπέτικα, συμυρνέικα, λαϊκά, νεοδημοτικά ή άλλα απροσδιόριστα τραγούδια. Βλ. Πετρόπουλος Ηλίας, ό.π., σελ. 45.

⁸⁴ Βλ. Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, Πλέθρον, Αθήνα 2001, σελ. 155.

διαστρωμάτωση. Ως συνέπεια των παραπάνω, στις νέες πόλεις, κοινωνικές ομάδες που δεν μπορούν να προσεγγίσουν και να κατοχυρώσουν μια θέση στο κρατούν σύστημα απορρίχνονται στο περιθώριο της αστικής οικονομικής τάξης και κουλτούρας.⁸⁵ Απ' αυτό το σημείο, δηλαδή του κοινωνικού περιθωρίου, και μέσα από τους όρους σύστασης μιας αυτόνομης κοινωνικής φυσιογνωμίας κάποιες ομάδες στη βάση των κοινωνικών και ιδεολογικών τους χαρακτηριστικών, εκδηλώνουν δείγματα καλλιτεχνικής έκφρασης που κατ' αναλογία με την κοινωνική και ιδεολογική τους θέση είναι κι αυτά στους αντίποδες της ανώτερης και λόγιας κουλτούρας.

Σ' αυτό το πλαίσιο τοποθετείται εξαρχής το ρεμπέτικο και η εξέλιξή του: «Το ελληνικό ρεμπέτικο ανάγοντας τις απαρχές του στις περιθωριακές κουλτούρες κυρίως των παρανόμων του τέλους του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, φτάνει να αποτελεί την πιο αυθεντική έκφραση στο καλλιτεχνικό πεδίο των ταξικών χαρακτήρων του συνόλου του αστικού υποπρολεταριάτου της χώρας μας μετά τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα».⁸⁶

Με άλλα λόγια ο συγγραφέας αναγνωρίζει ως γενεσιουργό κοινωνικό σώμα του ρεμπέτικου κυρίως ομάδες παρανόμων, ακολουθώντας τη θέση του Πετρόπουλου, και επισημαίνει μια εξελικτική πορεία που σε συνδυασμό με τις προοδευτικές αλλαγές που προκαλεί στο κοινωνικό στερέωμα η συνεχιζόμενη εκβιομηχάνιση, καθιστά το ρεμπέτικο πολιτισμική έκφραση των υποπρολεταρίων που συναντά κανείς στο αστικό κέντρο μετά τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα.

Πώς όμως ορίζονται οι υποπρολετάριοι και γιατί η δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα φαίνεται να οριοθετεί μια διαφοροποίηση σχετικά με τα εν γένει περιθωριακά κοινωνικά σύνολα που συντέλεσαν στη διαμόρφωση του ρεμπέτικου; Ο συγγραφέας αναγνωρίζει ότι αυτός ο μαρξιστικής εννοιολογίας όρος δεν έχει τύχει επαρκούς επεξεργασίας και αποσαφήνισης σχετικά με το τι πραγματικά είναι οι υποπρολετάριοι, ποια στοιχεία τους προσδιορίζουν ως ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, στρώμα, ή κοινωνική τάξη, τι θέση κατέχουν μέσα στο παραγωγικό σύστημα, τις ιδιαίτερες συνθήκες κοινωνικής τους ύπαρξης, τις δραστηριότητες και τις γενικότερες λειτουργίες τους.⁸⁷ Ως αποτέλεσμα, συχνά κάτω από την

⁸⁵ Βλ. Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία...*, ό.π., σελ. 15.

⁸⁶ ό.π., σελ. 18.

⁸⁷ ό.π., σελ. 83-84.

έννοια αυτή προσδιορίζονται διαφορετικές κοινωνικές ενότητες που εντούτοις διαθέτουν αρκετά κοινά γενικά χαρακτηριστικά και το κυριότερο, «είναι υποταγμένες στις ίδιες συνέπειες των μηχανισμών εξαθλίωσης του βιομηχανικού συστήματος και ζουν κάτω από παρόμοιους κοινωνικούς καταναγκασμούς». ⁸⁸

Ο συγγραφέας στο γενικότερο πλαίσιο του όρου «υποπρολεταριάτο» πάντα σε σχέση με τον εντοπισμό του στα αστικά κέντρα συμπεριλαμβάνει τρεις κατηγορίες:

α) τις διάφορες ομάδες των παρανόμων, που ζουν σε συνθήκες διαρκούς συνωμοτικότητας και οργανώνονται σε συνάφια κλειστά και αδιαπέραστα από την εξωτερική κοινωνία,

β) τις μάζες, των λούμπεν –προλετάρων κατά τη μαρξιστική ορολογία δηλαδή, τους άεργους, πλανόδιους, και στερούμενους από μόνιμη οικογενειακή εστία, πληθυσμούς, τους ευκαιριακούς εργάτες ή τους χειρώνακτες σε ιδιαίτερα επισφαλείς, σκληρές και χαμηλά αμειβόμενες εργασίες που απορρίχνονται εκτός κοινωνίας από το κρατούν σύστημα και διαβιών μέσα σε συνθήκες εξαθλίωσης, και τέλος,

γ) τα στρώματα των πρώην προλετάρων που σχηματίζονται κατά κύριο λόγο από τους άνεργους και τους υποαπασχολούμενους εργάτες προϊόν κρίσεων του καπιταλιστικού συστήματος ή πληθωρικής συσσώρευσης αγροτικών στοιχείων στις μεγάλες πόλεις. ⁸⁹

Η ενότητα και η συνάφεια αυτών των ομάδων μέσα στην ευρύτερη έννοια του «υποπρολεταριάτου» προκύπτει από την ανάλυση της σχέσης που τις διακρίνει με την παραγωγική εργασία, τον τρόπο ζωής και τους γενικότερους όρους διαβίωσης καθώς και τους χώρους του αστικού κέντρου μέσα στους οποίους ζουν και κινούνται.

Όσον αφορά το πρώτο επί μέρους στοιχείο, επισημαίνεται ένας αποκλεισμός από την κοινωνική οργάνωση εργασίας που είναι, είτε μερικός και χρονικά περιορισμένος είτε διαρκής και ολόκληρωτικός. ⁹⁰ Ως αποτέλεσμα, σε μεγάλο βαθμό, των παραπάνω, οι όροι διαβίωσης τους χαρακτηρίζονται από ένδεια, αίσθημα ανασφάλειας και έλλειψη κανονικότητας στις καθημερινές και εν γένει

⁸⁸ ό.π., σελ. 86.

⁸⁹ ό.π., σελ. 86.

⁹⁰ ό.π., σελ. 87.

δραστηριότητες που τροφοδοτούν ένα τρόπο ζωής «από μέρα, σε μέρα», με μια έντονη ροπή προς τις διασκέδασεις χωρίς μέτρο και μια προσπάθεια για εκμετάλλευση κάθε ευκαιρίας που μπορεί να προκύψει μέσα σε αυτή τη γενικότερη κατάσταση αστάθειας.⁹¹

Ο ζωτικός χώρος που αντιστοιχεί σε αυτό το κοινωνικό σύνολο είναι σαφώς οριοθετημένος από το χώρο που διαβιούν τα ανώτερα αστικά στρώματα και εντοπίζεται στις παραγκουπόλεις στα κράσπεδα της πόλης και αλλά και σε γειτονιές «γκέτο» - συχνά μέσα στην πόλη, πάντα όμως με σαφή χωροταξικά όρια και σε απομόνωση από τον υπόλοιπο οικιστικό και κοινωνικό περίγυρο.⁹²

Οι παραπάνω γενικότερες συνθήκες αποτελούν για τον συγγραφέα τις σταθερές των υποπρολεταριακών κοινωνικών σωμάτων και συντελούν στο γενικότερο προσδιορισμό της κουλτούρας τους, η οποία αντανακλάται πάνω στα πολιτισμικά μορφώματα που παράγουν. Απ' αυτή την άποψη, τα κριτήρια και μαζί τα χαρακτηριστικά αυτά των υποπρολεταριακών κοινωνικών ομάδων είναι υπερεθνικά με αποτέλεσμα, δείγματα της υποπρολεταριακής κουλτούρας που παράγονται στα αστικά κέντρα των βιομηχανικών ή υπό εκβιομηχάνιση κοινωνιών όπως είναι το ρεμπέτικο για τον ελλαδικό χώρο, να συναντιούνται και σε άλλες χώρες και κοινωνίες με αντιστοιχία πάντα στις συνθήκες και σταθερά στο πλαίσιο μιας περιθωριακής κουλτούρας.⁹³

Οι παραπάνω τρεις κατηγορίες που διακρίνει ο συγγραφέας αν και στεγάζονται κάτω από το γενικό όρο του υποπρολεταριάτου και εντοπίζονται στο κοινωνικό περιθώριο του αστικού κέντρου εντούτοις, δεν αποτελούν ομοειδή κοινωνικά σύνολα.

Ειδικότερα σε σχέση με το ρεμπέτικο οι τρεις αυτές κατηγορίες οριοθετούνται χρονικά και σηματοδοτούν αντίστοιχα τις τρεις φάσεις εξέλιξης του πολιτισμικού αυτού φαινομένου. Η φάση εντός της οποίας το ρεμπέτικο αποκτά μια λίγο-πολύ οριστική μορφή είναι η περίοδος 1922- 1940 και κοινωνικό

⁹¹ ό.π., σελ. 87-88.

⁹² ό.π. σελ. 68 και σελ. 107.

⁹³ Απ' αυτή την άποψη ο συγγραφέας επιχειρεί μια προσέγγιση των τραγουδιών των Τσιγγάνων, των αμερικάνικων σπιρίτουαλς και μπλουζ και των εργατικών τραγουδιών της Madame Bolduc (Κεμπέκ), βλ. Δαμιανάκος Στάθης, ό.π., σελ. 138-153. Στο ίδιο πλαίσιο σε άλλο βιβλίο του ο συγγραφέας επιχειρεί μια παράλληλη προσέγγιση του ρεμπέτικου με το πορτογαλικό φάντο. Βλ. Δαμιανάκος Στάθης, *Ήθος και Πολιτισμός των Επικίνδυνων Τάξεων στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2005, σελ. 129-139.

μόρφωμα που πρωταγωνιστεί στο σχηματισμό του είναι σύμφωνα με τον συγγραφέα οι λούμπεν-προλετάριοι.

Η περίοδος αυτή δεν ορίζεται τυχαία. Η έναρξη της συμπίπτει με την Μικρασιατική Καταστροφή οι συνέπειες της οποίας, όπως προκύπτει και μέσα από την ανάλυσή που προηγήθηκε, είναι καθοριστικές για το ελληνικό κράτος το οποίο, με την παρουσία των προσφύγων εισέρχεται σε μια νέα φάση δραστηριότητας και ανάπτυξης, παράλληλα με τους σημαντικούς μετασχηματισμούς που υφίσταται σε όλους τους τομείς, με κυριότερους τον οικονομικό και τον κοινωνικό και οι επιπτώσεις των οποίων διαπερνάνε και διαχέονται σε όλα τα επίπεδα.

Η ιδιαίτερη αυτή κατηγορία των λούμπεν-προλετάρων που διακρίνει ο συγγραφέας μέσα στο ευρύτερο σώμα του ελληνικού υποπρολεταριάτου και στην οποία αποδίδει πρωταγωνιστικό ρόλο σε σχέση με τη δημιουργία του ρεμπέτικου τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και την οποία χαρακτηρίζει ως «κλασσική», προέκυψε από ένα σημαντικό τμήμα των λαϊκών αστικών πληθυσμών που συγκεντρώθηκαν στα αστικά κέντρα της Ελλάδας μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και αφενός δεν απορροφήθηκε από την ενεργό εργατική τάξη, αφετέρου δεν προσχώρησε ολότελα στον κόσμο της παρανομίας.⁹⁴

Αυτή η διπλή και γι' αυτό, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ατελής συμμετοχή στον κόσμο της σκληρής δουλειάς και στον κόσμο της παρανομίας, πάνω σ' ένα φόντο ολικής εξαθλίωσης και μιζέριας αποδίδει τη νέα και ιδιαίτερη κατηγορία των λούμπεν-προλετάρων καθώς βασικό και ειδοποιό της χαρακτηριστικό είναι «αυτή ακριβώς η αμφιταλάντευση ανάμεσα σε δύο σύνολα κοινωνικής αναφοράς, ανάμεσα σε δύο μοντέλα κοινωνικών στάσεων και ιδεολογίας».⁹⁵

Ως κοινωνική κατηγορία δηλαδή οι λούμπεν-προλετάριοι βρίσκονται στο μεταίχμιο δύο κόσμων: αφενός των παρανόμων και αφετέρου της εργατικής ή μικροαστικής τάξης παραπαίοντας έτσι ουσιαστικά ανάμεσα στα αντίστοιχα ιδεολογικά μηνύματα που λαμβάνουν από τους κόσμους αυτούς.

Στη βάση αυτής της αμφιταλάντευσης δομούνται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του λούμπεν-προλεταρίου. Αντλώντας τις αξίες και τους κανόνες της κοινωνικής του συμπεριφοράς από την ιδεολογία των άλλων κοινωνικών ομάδων, τότε δηλαδή τη μικροαστική και τότε των παρανόμων, βρίσκεται να βιώνει μια εσωτερική σύγκρουση αξιών που σε ψυχοσυναισθηματικό επίπεδο τον καθηλώνει.

⁹⁴ Βλ. Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία...*, ό.π., σελ. 169.

⁹⁵ ό.π., σελ. 169.

Στην κοινωνική του συμπεριφορά αυτό εκφράζεται με την παραίτηση από κάθε προσπάθεια για βελτίωση της υλικής του κατάστασης αφού δεν υποστηρίζει συνειδητά ούτε την κοινωνικά παραδεκτή οδό της επίπονης και συστηματικής εργασίας εντός ενός κανονιστικού πλαισίου, ούτε την οδό της παρανομίας. Αυτή η σύγκρουση σε συνδυασμό με την πραγματικότητα των συνθηκών εξαθλίωσης που βιώνει και τις οποίες υφίσταται σε όλη τους την ένταση, τον κάνουν να εσωτερικεύει την κοινωνική του αποβολή, γεγονός που του προκαλεί «αισθήματα κατωτερότητας, αδυναμίας και παθητικότητας».⁹⁶ Καθίσταται έτσι, ένα παθητικό υποκείμενο που παραιτείται από κάθε προσπάθεια κοινωνικής ανόδου έχοντας ως μόνη ελπίδα την «μεγάλη ευκαιρία» την οποία και περιμένει στωικά.

Αυτό το πλαίσιο των αντιφάσεων, η έλλειψη ιδεολογικής συνοχής και αυτοτέλειας επιφέρει την απουσία συλλογικής συνείδησης⁹⁷ των λούμπεν-προλετάρων σε αντίθεση με τις άλλες κοινωνικές περιθωριακές ομάδες. Σύμφωνα όμως με τον συγγραφέα, το γεγονός αυτό δεν τους στερεί τη δυνατότητα κοινωνικής οργάνωσης αφού «η συσσώρευση τους μέσα σε ορισμένες γειτονιές του αστικού κέντρου [...] και η ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων καθώς και η κοινωνική καταγωγή και μοίρα αυτών των απόβλητων συντελούν στη δημιουργία δομών που υποστηρίζουν με τη σειρά τους μια ξέχωρη περιθωριακή κοινωνία και κουλτούρα που [...] αν και πρόκειται για “κουλτούρα σύγκρουσης” που συνενώνει στοιχεία διάσπαρτα και αντιθετικά πολλές φορές μεταξύ τους (μικροαστικά, προλεταριακά, αγροτικά ή της αντικοινωνίας των παρανόμων), δεν παύει να αποτελεί μια πραγματική κατάσταση».⁹⁸

Μέσα λοιπόν σ' αυτό το πλαίσιο, δηλαδή στο περιθώριο της υπόλοιπης κοινωνίας κατά βάση της αστικής και στο περιθώριο της πόλης, την περίοδο 1922-1940 θα συμβιώσουν κάτω από τις ίδιες συνθήκες της απόρριψης που επιβάλει ουσιαστικά ο καπιταλιστικός μηχανισμός οι ομάδες των παρανόμων με τις «μάζες» των άεργων, πλανόδιων και εξαθλιωμένων λούμπεν-προλετάρων. Από το συγχρωτισμό τους, αλλά και μέσω της αντίστασής τους με τα υπόλοιπα κοινωνικά σύνολα, θα προκύψει μια γενικευμένη κατάσταση κοινωνικής και πολιτισμικής όσμωσης που θα προσδιορίσει τα διαφορούμενα χαρακτηριστικά των λούμπεν-

⁹⁶ ό.π., σελ. 90.

⁹⁷ ό.π., σελ. 90.

⁹⁸ ό.π., σελ. 91.

προλετάρων που περιγράφηκαν πιο πάνω και θα τα αντικατοπτρίσει στην παραγωγή του ρεμπέτικου της συγκεκριμένης περιόδου.

Ο συγγραφέας επιβεβαιώνει τις θέσεις του μέσα από την ανάλυση περιεχομένου ρεμπέτικων τραγουδιών αυτής της χρονικής περιόδου (1922-1940) που συνίσταται στην εξέταση του θεματικού περιεχομένου, των μορφολογικών στοιχείων, και του ιδεολογικού και ψυχοσυναισθηματικού κόσμου που εκφράζεται κατ' αναλογία με τα κοινωνικά υποσύνολα που το διαμορφώνουν.

Η ανάλυση περιεχομένου των ρεμπέτικων ως μέσο ανάγνωσης και ερμηνείας του κοινωνικού τους περιβάλλοντος, των διεργασιών παραγωγής τους και των κοινωνικών λειτουργιών τους, αλλά κυρίως, ως πεδίο τεκμηρίωσης συμπερασμάτων και απόψεων, αποτελεί ένα ευρύ θέμα που επισύρει μια σύνθετη προβληματική, μερικά μόνο σημεία της οποίας θα παρατεθούν εδώ.

Σε ένα πιο πρακτικό επίπεδο, το συγκεκριμένο εγχείρημα του Δαμιανάκου δέχθηκε μια γενικότερη κριτική για τη μη-αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος και τα λάθη στις χρονολογήσεις των ρεμπέτικων τραγουδιών που δίνει ο Πετρόπουλος και στον οποίο σε μεγάλο μέρος βασίστηκε ο Δαμιανάκος.⁹⁹

Ο Π. Κουνάδης στο πλαίσιο της γενικευμένης ερμηνείας δείγματος ρεμπέτικων τραγουδιών της περιόδου 1922-1940 επισημαίνει ένα ζήτημα που συνιστά ένα κρίσιμο σημείο στην ιστορία του ρεμπέτικου τραγουδιού. Την εφαρμογή λογοκρισίας το 1937 από τη δικτατορική κυβέρνηση του Μεταξά, που είχε ως αποτέλεσμα τη ριζική αλλοίωση τόσο του θεματολογικού περιεχομένου όσο και της κοινωνικής λειτουργίας των ρεμπέτικων τραγουδιών. Ωστε, για τα ρεμπέτικα που παρήχθησαν υπό τον εξαναγκασμό της λογοκρισίας θα πρέπει να εφαρμόζονται διαφορετικά κριτήρια για την κατάταξη και ερμηνεία τους.¹⁰⁰

Πάντα σε σχέση με την ανάλυση περιεχομένου των ρεμπέτικων τραγουδιών για την άντληση συμπερασμάτων και τη στήριξη αυτών, διατυπώνονται ευρύτερες ενστάσεις και επιφυλάξεις. Ο Σ. Gauntlett, αναφερόμενος στο θέμα επισημαίνει ότι «η ποιητική του τραγουδιού το καθιστά τέχνη (art) και ως εκ τούτου επιτήδευση

⁹⁹ Βλ. σχετικά Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνησιν Στιγμών Ελκυστικών – Κείμενα γύρω από το ρεμπέτικο*, τ. Α', Κατάρτι, Αθήνα, 2003, σελ. 276-279 και Βολιότης-Καπετανάκης Ηλίας, *Ελλήνων Μούσα Λαϊκή*, Λιβάνης-«Νέα Σύνορα», Αθήνα, 1997, σελ. 358-359.

¹⁰⁰ Βλ. Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνησιν Στιγμών Ελκυστικών – Κείμενα γύρω από το ρεμπέτικο*, τ. Α', ό.π., σελ. 277.

(artifice), δηλαδή κάθε άλλο παρά άμεσο, αδιαμεσολάβητο παρατηρητήριο μιας αντικειμενικής, εξωκειμενικής πραγματικότητας». ¹⁰¹

Αναλόγως, ο Ν. Κοταρίδης στην Εισαγωγή του *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σημειώνει τη διαφοροποίηση μεταξύ τραγουδιού και κοινωνικής πραγματικότητας αναφέροντας ότι «τα τραγούδια που έρχονται ως τις μέρες μας λίγα πράγματα μαρτυρούν για τις διαδικασίες παραγωγής τους και τα περιβάλλοντα που τα παρήγαγαν» ¹⁰² και συμπληρώνοντας ότι, «οι στίχοι είναι μέρος του κόσμου τους, δεν είναι ο κόσμος τους σε ένα άλλο επίπεδο – όσο και αν οι αναλύσεις μας διολισθαίνουν προς το να υποστασιοποιούν τις αναφορές για τον κόσμο, εκλαμβάνοντάς τες ως τον ίδιο τον κόσμο, σχεδόν ολόκληρο τον κόσμο και μάλιστα σε ενικό αριθμό». ¹⁰³

Υπό το ίδιο πρίσμα θεώρησης του προβλήματος ο Ν. Παπαχριστόπουλος αναφέρει: «Η επίκληση ενός ρεμπέτικου τραγουδιού ως μέσο ανασύστασης μιας δεδομένης υλικής πραγματικότητας που καθορίζει σε έναν πρώτο βαθμό το δημιουργό του δεν είναι επαρκής. Ένα ρεμπέτικο τραγούδι, αν και διαμορφώνεται στο πλαίσιο των κοινωνικών αναγκαιοτήτων που καθορίζουν τη δράση του δημιουργού του, δεν αντανakλά άμεσα τις αναγκαιότητες αυτές: αναπαράγει την επικάλυψη ή τη συνειδητή απομάκρυνση από την πραγματικότητα αυτή, ενταγμένη σ' ένα πλαίσιο υποκειμενικής διαχείρισης». ¹⁰⁴

Επιστρέφοντας στη συγκεκριμένη προσέγγιση, αυτό που έχει σημασία σχετικά με τους Μικρασιάτες πρόσφυγες συνίσταται στη θέση που διαφαίνεται, σύμφωνα με την οποία «οι στρατιές των λούμπεν –προλετάρων» ¹⁰⁵ διογκώνονται σημαντικά και φτάνουν να αποτελούν αυτόνομη και αναγνωρίσιμη περιθωριακή κοινωνική κατηγορία την περίοδο 1922-1940 λόγω της συσσώρευσης των προσφύγων στο αστικό κέντρο της πρωτεύουσας και του Πειραιά. Σ' αυτήν βέβαια την κοινωνική κατηγορία που χαρακτηρίζεται από ασάφεια και αντιφατικότητα στη

¹⁰¹ Βλ. Gauntlett Στάθης, *Ρεμπέτικο Τραγούδι. Συμβολή στην επιστημονική του προσέγγιση*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2001, σελ. 163.

¹⁰² Κοταρίδης Νίκος (επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, Πλέθρον, Αθήνα, 1996, σελ. 13.

¹⁰³ ό.π., σελ. 23.

¹⁰⁴ Παπαχριστόπουλος Νίκος, *Ρεμπέτικα Τραγούδια. Η τέχνη των σημείων*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2004, σελ. 49.

¹⁰⁵ Όπως χαρακτηριστικά προσδιορίζει ο συγγραφέας την «κλασσική» περίοδο του ρεμπέτικου (1922-1940), Βλ. Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία...*, ό.π., σελ. 215.

σύνθεση και την ιδεολογία της, που μοιάζει με άλλα λόγια να είναι παντού και πουθενά, αλλά σίγουρα «εκτός συστήματος» αφού εκεί την εξωθούν οι καπιταλιστικοί μηχανισμοί μιας κοινωνίας καθ' οδόν προς την εκβιομηχάνιση,¹⁰⁶ αναγνωρίζεται και η ευρύτερη διάδοση του ρεμπέτικου και η έξοδος του σε πρώτη φάση από τα στενά οριοθετημένα πλαίσια του κοινωνικού περιθωρίου προς τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα.

Πάντα μέσα στο ίδιο πλαίσιο θεώρησης, το ρεμπέτικο τραγούδι από την άλλη, καθρεφτίζει τη γοργή, στη διάρκεια μιας πεντηκονταετίας, ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας στην Ελλάδα μέσα από τις τοπικές κοινότητες των πιο καταπιεσμένων και κυριαρχούμενων στρωμάτων της.¹⁰⁷

Η ενασχόληση με το ρεμπέτικο, ως πολιτισμικό μόρφωμα μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών συνθηκών και κυρίως των κοινωνικών στρωμάτων που συντέλεσαν στη γενικότερη διαμόρφωσή του, συμπληρώθηκε από διαφορετικές προσεγγίσεις και προσπάθειες ερμηνείας του φαινομένου που σε μεγάλο βαθμό στηρίχτηκαν στην αμφισβήτηση και ανατροπή των συμπερασμάτων των προηγούμενων προσεγγίσεων.

Οι μεταγενέστερες προσεγγίσεις που για την ορθότητα των συμπερασμάτων τους επικαλούνται τα αποτελέσματα που έφερνε στο φως η συνεχιζόμενη έρευνα και ενασχόληση με το θέμα του ρεμπέτικου όπως, πληροφορίες από έρευνες σε αρχεία, καταγραφή μαρτυριών από «πρωταγωνιστές» του ρεμπέτικου, ανάλυση στοιχείων από τεκμήρια όπως πρωτότυποι δίσκοι ρεμπέτικων τραγουδιών κτλ., επεδίωξαν να επαναπροσδιορίσουν τους όρους δημιουργίας και διαμόρφωσης του ρεμπέτικου και να δώσουν μια άλλη διάσταση της φυσιογνωμίας των κοινωνικών μορφωμάτων που ενεπλάκησαν σ' αυτή τη διαδικασία.

Αυτή την τρίτη άποψη, που συνοπτικά αμφισβητεί τις προηγούμενες, ότι δηλαδή το ρεμπέτικο ήταν πολιτιστικό προϊόν του υποκόσμου ή υποπρολεταριακών και γενικότερα περιθωριακών κοινωνικών ομάδων έχει υποστηρίξει μέσα από σειρά άρθρων, εισηγήσεων, σημειωμάτων και άλλων

¹⁰⁶ ό.π., σελ. 66.

¹⁰⁷ ό.π., σελ. 66.

δημοσιευμάτων και κειμένων¹⁰⁸ ο ερευνητής του ρεμπέτικου Παναγιώτης

Κουνάδης.

Η βασική θέση γύρω από το γενικό ερώτημα για το τι είναι το ρεμπέτικο τραγούδι και σε αυτή την περίπτωση συνίσταται στο ότι αποτελεί μια μορφή λαϊκού πολιτισμού που εντοπίζεται στα αστικά κέντρα του ελληνισμού.¹⁰⁹ Στην κοινωνική βάση δημιουργίας και αναφοράς του ρεμπέτικου αναγνωρίζονται τα λαϊκά στρώματα του πληθυσμού, η προσέγγισή τους όμως εξειδικεύεται μέσα από την άποψη ότι πρόκειται για κοινωνικά στρώματα που σε μεγάλο μέρος τους «υποχρεώνονται από την κυρίαρχη τάξη και τις κατά καιρούς ντόπιες ομάδες εξουσίας να αλλάξουν το δοσμένο μέχρι τότε τρόπο ζωής και να ενταχθούν σε ένα νέο κοινωνικό - οικονομικό πρότυπο, που η άρχουσα τάξη μέσα από τις αντιθέσεις της και την υποταγή της στις ξένες επεμβάσεις επεξεργάζεται, στην περίοδο μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας και στο πέρασμά της από την αγροτική στη βιομηχανική φάση ανάπτυξης της οικονομίας της χώρας».¹¹⁰

Επισημαίνονται έτσι ταυτόχρονα με τη σκιαγράφηση του ιστορικού πλαισίου οι οικονομικές και πολιτικές συνιστώσες που οδηγούν στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών συνθηκών και κυρίως νέων κοινωνικών στρωμάτων από τα οποία θα προκύψει το ρεμπέτικο τραγούδι.

Ως βασική αιτία για τη δημιουργία των κοινωνικών αυτών στρωμάτων και ως κυρίαρχο στοιχείο για την αναγνώρισή τους επισημαίνεται η βίαιη επιβολή ενός άλλου τρόπου ζωής. Η διαπίστωση αυτή κατά τον συγγραφέα, δικαιώνεται μέσα από το ιστορικό γίνεσθαι στον ελλαδικό χώρο αφού τα σημαντικότερα σχετικά γεγονότα συνδέονται με βίαιες εξωτερικές ή εσωτερικές παρεμβάσεις που στο κοινωνικό επίπεδο αλλοίωσαν ριζικά και έξω από τους συνήθεις ρυθμούς τη δημογραφική σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού εξαναγκάζοντας μεγάλα τμήματα της αγροτιάς σε νέους τρόπους ζωής και συμπεριφοράς ή επέβαλαν μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών σε νέους χώρους όπου ήταν αδύνατη η επιβίωση χωρίς την αλλαγή του τρόπου ζωής.¹¹¹

¹⁰⁸ Τα δημοσιεύματα αυτά έχουν συγκεντρωθεί στο δίτομο έργο του Παναγιώτη Κουνάδη, *Εις Ανάμνησιν Στιγμών Ελκυστικών - Κείμενα γύρω από το ρεμπέτικο*, ό.π., και συμπληρώνονται από προλογικά σημειώματα.

¹⁰⁹ Βλ. Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνησιν...*, ό.π., τ. Α', σελ. 423.

¹¹⁰ Βλ. Κουνάδης Παναγιώτης, ό.π., τ. Β', σελ. 435-436 και σελ. 409 καθώς και Κουνάδης Παναγιώτης, ό.π., τ. Α', σελ. 401-402.

¹¹¹ ό.π., τ. Β', σελ. 437.

Τα γεγονότα αυτά εξειδικεύονται αφενός στην εσωτερική μετανάστευση πληθυσμών από την ελληνική ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα σε αναζήτηση καλύτερων όρων ζωής και αφετέρου, στην εισροή στον ίδιο χώρο προσφύγων, με κορυφαία ιστορική στιγμή τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922.¹¹²

Ο προηγούμενος όμως τρόπος ζωής αυτών των πληθυσμών ενέχει αντίστοιχες πολιτισμικές παραδόσεις και μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας οι οποίες δεν βρίσκουν πλέον αντιστοιχία στο νέο περιβάλλον και τις νέες συνθήκες. Αυτά τα πολιτισμικά στοιχεία των οποίων είναι φορείς οι προαναφερόμενοι πληθυσμοί θα εισέλθουν σε μια διαδικασία μετασχηματισμού και θα αποδώσουν μέσα από διεργασίες συλλογικές και αυθόρμητες μια νέα μορφή πολιτισμικής δημιουργίας, το ρεμπέτικο τραγούδι το οποίο, «έρχεται να καλύψει την ιστορική αναγκαιότητα έκφρασης των κοινωνικών εκείνων στρωμάτων που θα δημιουργήσουν εξελικτικά τη νέα τάξη».¹¹³

Ως χώροι που κάνει την εμφάνιση και τα πρώτα του βήματα το ρεμπέτικο, αναγνωρίζονται «τα λιμάνια, οι φυλακές, οι τεκέδες, οι αυλές στους λαϊκούς συνοικισμούς των μεγάλων αστικών κέντρων, οι ταβέρνες, οι φάμπρικες και τα εργαστήρια και κάθε μέρος όπου ζει, κινείται και αναπτύσσεται η νέα τάξη».¹¹⁴

Τονίζεται όμως ο ισχυρισμός ότι οι χώροι αυτοί και μόνο δεν είναι δυνατόν να αποτελέσουν τη γενεσιουργό αιτία αυτού του τραγουδιού. Αντίθετα, οι χώροι αυτοί θα πρέπει να ιδωθούν ως ο κοινωνικός περίγυρος ή ως το περιβάλλον. Με άλλα λόγια, ως μέσο και όχι αιτιατό αφού η ύπαρξη και μόνο ενός χώρου δεν μπορεί να αποτελέσει την κυρίαρχη αιτία για τη δημιουργία ενός είδους τέχνης. Τόσο ο δημιουργός όσο και το περιεχόμενο της πολιτιστικής δημιουργίας θα καθοριστούν από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.¹¹⁵

Μέσα από τη διεύρυνση της κοινωνικής βάσης του ρεμπέτικου που εμπεριέχει η παραπάνω τοποθέτηση επιχειρείται η αντίκρουση των απόψεων ότι μόνο κάποιες περιθωριακές ομάδες που αποτελούν είτε τον υπόκοσμο ή αναγνωρίζονται ως υποπρολεταριάτο ευθύνονται για τη δημιουργία του ρεμπέτικου.¹¹⁶ Σύμφωνα με τον Π. Κουνάδη, οι παραπάνω απόψεις χαρακτηρίζονται

¹¹² ό.π., τ. Β', σελ. 468.

¹¹³ ό.π., σελ. 435.

¹¹⁴ ό.π., σελ. 436.

¹¹⁵ ό.π., σελ. 397 και σελ. 436.

¹¹⁶ ό.π., σελ. 436.

από μια «δογματική γενίκευση» που προκύπτει όταν λαμβάνονται υπ' όψιν μόνο τα εξωτερικά στοιχεία και συνηθέστερα ο στίχος του ρεμπέτικου τραγουδιού.¹¹⁷

Για την ανατροπή της άποψης που θέλει το ρεμπέτικο να έλκει την καταγωγή του από τον «υπόκοσμο», θέτει μια σειρά ερωτήματα όπως σε τι ακριβώς συνίσταται ο «ελληνικός υπόκοσμος» και σε ποιο βαθμό αντιδρά ως ενιαίο κοινωνικό σώμα με δυνατότητες καλλιτεχνικής δημιουργίας τέτοιας δύναμης ώστε να επιβάλλει στα υπόλοιπα στρώματα τη δική του κουλτούρα.¹¹⁸ Οι βασικές θέσεις που διατυπώνονται στο πλαίσιο διερεύνησης των παραπάνω ερωτημάτων και μέσα από τη σχετική τεκμηρίωση, συνίστανται στο ότι, οι διάφορες ομάδες παρανόμων που εντοπίζονται στο αστικό κέντρο ειδικά μετά το τέλος του 19^{ου} αιώνα δεν ήταν ποτέ οργανωμένες σε μια ενιαία βάση, λειτουργούσαν αποσπασματικά έχοντας διαφορετικό ρόλο και θέση μέσα στο κρατούν κοινωνικό σύστημα ενώ, ως προς τις παραβατικές τους δραστηριότητες αναλύονται σε κλέφτες, εγκληματίες κατά των ηθών, εγκληματίες για «λόγους τιμής» και παραβάτες των νόμων περί «ναρκωτικών».

Αναλόγως στοιχειοθετείται και η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα, βάσει της οποίας, η ανομοιομορφία που χαρακτηρίζει αυτές τις ουσιαστικά μεμονωμένες ομάδες δε μπορεί να δώσει τέτοια δυνατότητα καλλιτεχνικής δημιουργίας και κυρίως ενιαίας αντίδρασης. Αν και αναγνωρίζεται το γεγονός ότι μια σειρά από δημιουργούς ρεμπέτικων τραγουδιών μπορεί να είχαν κάποια σχέση ή να προήλθαν από το χώρο αυτό, εντούτοις, δεν κρίνεται επαρκές για να αποτελέσει τεκμήριο κατάταξης του ρεμπέτικου τραγουδιού ως δημιουργία αυτών των κοινωνικών ομάδων για τις οποίες επισημαίνεται απουσία ενιαίας συμπεριφοράς, εσωτερικής οργάνωσης, ψυχικής συνοχής και πολιτιστικού παρελθόντος.¹¹⁹

Η συμπερασματική τοποθέτηση που προκύπτει μέσα από τη γενικότερη διαπραγμάτευση του θέματος απορρίπτει ως αντιεπιστημονική την αποκλειστική τοποθέτηση του ρεμπέτικου τραγουδιού στο χώρο του «υποκόσμου» που δεν θεμελιώνεται από κανένα ιστορικό δεδομένο ενώ, αγνοεί τη διαχρονική λειτουργία

¹¹⁷ ό.π., σελ. 419.

¹¹⁸ ό.π., σελ. 419-420.

¹¹⁹ ό.π., σελ. 421.

και εξέλιξη του φαινομένου, συνιστώντας καθ' αυτό τον τρόπο, μια στατική και αντι-ιστορική ερμηνεία.¹²⁰

Στην αντίστοιχη διαπραγμάτευση του εντοπισμού υποπρολεταριακών ομάδων στη βάση δημιουργίας του ρεμπέτικου, άποψη που αναφέρθηκε ήδη και εκφράστηκε από τον Σ. Δαμιανάκο, ο μελετητής σημειώνει την απουσία από τον προσδιορισμό των υποπρολεταριακών ομάδων και άρα τον αποκλεισμό από την ιστορία του ρεμπέτικου, κοινωνικών υποσυνόλων όπως το υπό δημιουργία προλεταριάτο των πόλεων και επισημαίνει παραλείψεις στην ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων και ομάδων που επηρέασαν σημαντικότερα τη διαμόρφωση, εξέλιξη και εξάπλωση του ρεμπέτικου όπως το φαινόμενο της μαζικής μετανάστευσης Ελλήνων στις Η.Π.Α. όπου ηχογραφήθηκαν και κυκλοφόρησαν πλήθος ρεμπέτικων τραγουδιών, πολλά εξ' αυτών πρωτότυπα και χωρίς επανεκτελέσεις στην Ελλάδα.¹²¹

Θεωρεί επίσης ότι, σε περιόδους πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής κρίσης που είναι το κυρίαρχο φαινόμενο στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, παράλληλα με τα συγκλονιστικά γεγονότα που αλλοίωσαν ριζικά τη δημογραφική και φυλετική σύνθεση του πληθυσμού της χώρας, εμφανίζεται ως κύρια αντανάκλαση όχι η περιθωριοποίηση αλλά η συνεχής προλεταριοποίηση όλο και πιο μεγάλων στρωμάτων του αγροτικού ιδιαίτερα πληθυσμού.

Τα στρώματα αυτά θα περάσουν μια σειρά κοινωνικών φάσεων έως ότου αποκτήσουν, χωρίς αυτό να αφορά το σύνολο τους, συνείδηση του κοινωνικού τους ρόλου, αντιλαμβανόμενοι τα δικαιώματα και τις δυνατότητες της νέας τάξης που δημιουργείται και στην οποία ανήκουν.¹²²

Μένει έτσι ανοιχτό το ενδεχόμενο, τμήματα αυτών των συνεχώς προλεταριοποιούμενων στρωμάτων κατά την περίοδο αναζήτησης του κοινωνικού ρόλου και της τάξης τους να περάσουν από μια φάση «υποπρολεταριοποίησης» ή «λουμπανοποίησης» και ακολούθως να παραμείνουν ή να ενταχθούν στην εργατική τάξη.¹²³

¹²⁰ ό.π., σελ. 422 και για την αναλυτική διαπραγμάτευση του θέματος βλ. στο ίδιο, σελ. 412-423.

¹²¹ ό.π., σελ. 431.

¹²² ό.π., τ. Β', σελ. 433 και τ. Α', σελ. 405

¹²³ ό.π., τ. Α', σελ. 405

Μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των ιστορικών εξελίξεων και των κοινωνικών μετασχηματισμών που οδηγούν στη διαμόρφωση αυτής της νέας τάξης και την παράλληλη πορεία που ακολουθεί ως πολιτισμικό φαινόμενο το ρεμπέτικο, ως θεμελιώδες γεγονός αναγνωρίζεται η Μικρασιατική καταστροφή του 1922 και η εισροή των Μικρασιατών προσφύγων η παρουσία των οποίων συνέβαλε στη γενικότερη αναδιαμόρφωση σημαντικών τομέων της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής με αντίστοιχα αποτελέσματα και στον πολιτιστικό χώρο. Εδώ, η παρέμβαση κρίνεται ριζική, καθώς ο εν λόγω χώρος ενισχύθηκε με εκατοντάδες δημιουργούς και μουσικούς.¹²⁴ Ουσιαστικά, μετά την Καταστροφή επισημαίνεται μια μετατόπιση του κέντρου βάρους της πολιτιστικής παραγωγής από τις παλιές εστίες του Ελληνισμού (Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη) στον ελλαδικό χώρο και ειδικά στην περιοχή της πρωτεύουσας λόγω και της πληθυσμιακής έκρηξης που σημειώνεται.¹²⁵

Ο υψηλός βαθμός οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης των προσφύγων δημιουργών και η ποιοτική διαφορά με τους ντόπιους επισημαίνεται ιδιαίτερα και σε σχέση με την επικράτηση του μικρασιάτικου τραγουδιού μετά την άφιξη των προσφύγων και μέχρι το 1934.¹²⁶

Όμως οι συνθήκες ήταν πλέον διαφορετικές και το ρεμπέτικο ως γνήσιος εκφραστής του τρόπου ζωής των λαϊκών στρωμάτων¹²⁷ θα γίνει το μέσο για να εκφράσει την αντίδραση των ανθρώπων στο νέο τρόπο ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς απέναντι στον οποίο, ένα τεράστιο πλήθος ανθρώπων, απομονωμένοι αλλά και δίπλα στον κύριο κορμό της κοινωνίας δημιουργούσαν ένα δικό τους κοινωνικό πρότυπο, ασυνείδητα μεν, δεμένο όμως με μια πολύχρονη παράδοση ανθρωπίνων σχέσεων, πολιτιστικών δομών ισχυρό για μεγάλο χρονικό διάστημα ν' αντισταθεί στις επιδράσεις των ως άνω συνθηκών.¹²⁸

Έτσι, και το μικρασιατικό λαϊκό αστικό τραγούδι, θα ανασχηματιστεί ή θα τροφοδοτηθεί τόσο σε επίπεδο θεματολογίας όσο και μουσικού ύφους μέσα από, και εξαιτίας των νέων κοινωνικών συνθηκών και δεδομένων και σταδιακά θα ενσωματωθεί με τη μουσική παράδοση των ντόπιων που είχε ήδη ως πλαίσιο

¹²⁴ ό.π., τ. Α', σελ. 10.

¹²⁵ ό.π., τ. Β', σελ. 203.

¹²⁶ ό.π., σελ. 401.

¹²⁷ ό.π., σελ. 427.

¹²⁸ ό.π., τ. Α', σελ. 106.

δημιουργίας τις κοινές και για τους πρόσφυγες πλέον άθλιες συνθήκες ζωής στις φτωχογειτονιές στην άκρη της πόλης και στην «άκρη» της κοινωνίας.¹²⁹

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο ο μελετητής, ερμηνεύει το ρόλο του ρεμπέτικου ως μέσο όπου εγγράφονται οι καταστάσεις που βιώνει και το χώρο μέσα στον οποίο ζει και πονά ο λαϊκός δημιουργός. Θεωρεί ότι δεν είναι γνώρισμα της λαϊκής τέχνης να παραποιεί την αντικειμενική πραγματικότητα. Έτσι, αν υπήρχαν πτωτικές καταστάσεις τη δεδομένη ιστορική στιγμή, αντιστοίχως πτωτικό θα ήταν και το περιεχόμενο της αυθεντικής λαϊκής δημιουργίας.¹³⁰

Γενικά, η προσέγγιση του Π. Κουνάδη επιδιώκει να αποκαθάρει το ρεμπέτικο τραγούδι από το στίγμα του κοινωνικού, ανομικού περιθωρίου που θεωρεί ότι σε μεγάλο βαθμό στηρίζεται στο περιεχόμενο των ρεμπέτικων τραγουδιών και ήδη στην κατηγορία των λεγόμενων «χασικλίδικων». Χωρίς να αρνείται τις γενικότερες άθλιες συνθήκες που επικρατούσαν μετά την άφιξη των προσφύγων στις φτωχογειτονιές όπου και πραγματοποιήθηκε η πολιτισμική όσμωση των λαϊκών αστικών τραγουδιών ντόπιων και προσφύγων, κρατά ως αποφασιστικό παράγοντα το προηγούμενο υψηλό πολιτισμικό επίπεδο των Μικρασιατών επισημαίνοντας ότι οι άνθρωποι αυτοί παρά την ένδεια και την εξαθλίωση της νέας κατάστασης στην οποία περιήλθαν, δεν έπαψαν να αποτελούν τα ίδια φυσικά πρόσωπα και να φέρουν αναλλοίωτα τα στοιχεία ενός λαϊκού πολιτισμού υψηλής στάθμης ο οποίος προσαρμόστηκε στα νέα δεδομένα, στο πλαίσιο της αυθεντικής λειτουργίας της λαϊκής κουλτούρας που εκφράζει ρεαλιστικά την κοινωνική πραγματικότητα.

¹²⁹ ό.π., σελ. 286.

¹³⁰ ό.π., τ. Β', σελ. 425.

2. Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΨΕΩΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟΥ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ.

Μέσα από την περιγραφή των βασικών προσεγγίσεων για τη διαμόρφωση του ρεμπέτικου στον ελλαδικό χώρο και το ρόλο των κοινωνικών ομάδων που εμπλέκονται σ' αυτή τη διεργασία, μέσα από τη θέση στους στο ευρύτερο κοινωνικό αλλά και ιστορικό πλαίσιο της Ελλάδας του μεσοπολέμου, διαπιστώνεται μια ποικιλομορφία των απόψεων που φτάνει σε διάσταση μεταξύ τους. Η διάσταση αυτή εκφράζεται κυρίως μέσα από τον προσδιορισμό και την ένταξη των φορέων δημιουργίας και διάδοσης του ρεμπέτικου σε διακριτές κατηγορίες. Συστήνεται δε, άλλοτε ως γενικευμένη θεώρηση, άλλοτε ως εξειδικευμένη ερμηνεία βάσει επιστημονικής μεθοδολογικής προσέγγισης και άλλοτε, ως ανατροπή των παραπάνω θέσεων που υποκινείται από την επιθυμία αποτίναξης από το κοινωνικό σώμα του ρεμπέτικου προσδιορισμών που εκλαμβάνονται με την αρνητική νοηματοδότηση που πηγάζει μέσα από το εννοιολογικό τους πλαίσιο πάντα σε σταθερή συνάρτηση με την εποχή που οι απόψεις αυτές εκφράζονται. Μια εποχή που σίγουρα απέχει χρονικά και έχει διαφοροποιηθεί κοινωνικά ώστε, χαρακτηρίζεται από μια γενικότερη απόσταση από την εποχή και το φαινόμενο που εξετάζει. Η απόσταση όμως αυτή δεν συνοδεύεται από τον προσδιορισμό της ασφάλειας, όταν προσπαθεί να ερμηνεύσει το φαινόμενο του ρεμπέτικου μέσα από το συγκεκριμένο πρίσμα που σχηματίζουν οι εκάστοτε ιδεολογικές εδράσεις και οι εννοιολογικές προσεγγίσεις.

Προκύπτει έτσι ένα βαθύτερο πρόβλημα σε σχέση με τον προσδιορισμό του φαινομένου του ρεμπέτικου και των κοινωνικών μορφωμάτων που το διαμόρφωσαν, κάτω από δραστικά μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες και καταλυτικά ιστορικά γεγονότα που, ούτως ή άλλως υποδεικνύουν την ιδιαίτερη και σύνθετη φύση του ζητήματος και μαρτυρούν την ανάγκη για μια αντίστοιχα επίπονη και δύσκολη σύνθετη προσέγγιση. Το πρόβλημα λοιπόν έχει να κάνει με τη σκοπιά θεώρησης του φαινομένου και των συνιστωσών του. Η' εμβαθύνοντας ακόμη περισσότερο, το πρόβλημα συνίσταται γύρω από το, κατά πόσο εφαρμόζοντας προσεγγίσεις και ερμηνεύοντας παρελθόντα φαινόμενα με μεθοδολογίες και ορολογίες δανεισμένες από νεότερα θεωρητικά και ιδεολογικά οπλοστάσια είναι δυνατό να αποδοθεί μια εύστοχη και κοντά στην αλήθεια ερμηνεία. Άλλωστε ο χρόνος, οι

εκάστοτε δεδομένες ιστορικές αλλά και κοινωνικές συνθήκες δεν επηρεάζουν μόνο τα φαινόμενα τα ίδια, αλλά και τις μεταγενέστερες ερμηνείες τους. Όλη αυτή η προβληματική, επισημαίνεται και εκφράζεται εύστοχα από τον Ν. Κοταρίδη που λέει: «Κάθε φορά που η κοινωνία μας μίλησε για το ρεμπέτικο, εννοούσε κάτι διαφορετικό απ' ό,τι την προηγούμενη φορά».¹³¹

Έχοντας αυτή την προβληματική στο υπόβαθρο της συνολικής θεώρησης του θέματος, θα επιχειρηθεί μια συνοπτική διερεύνηση γύρω από το, με ποιους όρους εκφράζονται, πως ερμηνεύονται και πως σχετίζονται μεταξύ τους τα κοινωνικά μορφώματα που εντοπίζονται στο πλαίσιο ανάλυσης της κοινωνικής βάσης διαμόρφωσης του πολιτισμικού φαινομένου που ονομάζεται ρεμπέτικο τραγούδι όπως διαγράφηκαν από τις βασικές προσεγγίσεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω αλλά και από πρόσθετες επιμέρους προσεγγίσεις, και εντός του ευρύτερου πλαισίου προβληματικής της εργασίας.

1. Τα κοινωνικά υποσύνολα και σημεία προβληματικής γύρω απ' αυτά: υπόκοσμος – υποπρολεταριάτο / λούμπεν-προλεταριάτο – πρόσφυγες – αστικά στρώματα / κυρίαρχες τάξεις.

Η έννοια του υπόκοσμου ή των οργανωμένων κλειστών ομάδων παρανόμων όπως διατυπώνεται στο πλαίσιο των δύο πρώτων προσεγγίσεων αντικατοπτρίζει μια γενικότερη θεώρηση του γενεσιουργού κοινωνικού πλαισίου του ρεμπέτικου. Μολονότι η αναγνώριση αυτών των κοινωνικών ομάδων σχετίζεται με τις απαρχές της δημιουργίας του ρεμπέτικου δεν μπορεί να παραβλεφθεί καθώς, η ευρύτερη πρόσληψη του ρεμπέτικου ως πολιτισμικό φαινόμενο που διήλθε διάφορες φάσεις και επηρεάστηκε από ποικίλους παράγοντες στην πορεία εξέλιξής του προϋποθέτει αυτή ακριβώς την έννοια της μετάβασης και αυτή με τη σειρά της μας οδηγεί στην πραγματοποίηση μιας σειράς διεργασιών όπου παρεμβαίνουν διάφοροι φορείς. Εφόσον το θέμα αφορά τα διάφορα κοινωνικά υποσύνολα που συντέλεσαν στη διαμόρφωση του ρεμπέτικου προκύπτει σχεδόν εξ ορισμού, βάσει και της

¹³¹ Κοταρίδης Νίκος (επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, ό.π., σελ. 14.

παραπάνω διαπίστωσης, η έννοια της αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε ομάδες που αν και δεν προκύπτουν αυτόματα μέσα στον ίδιο χώρο αλλά προσθετικά και εξελικτικά, κάποια στιγμή βρίσκονται σε συνύπαρξη μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο των χαμηλών λαϊκών στρωμάτων που όσο στεγανό είναι ως προς τον ορισμό του σε σχέση με τη θέση που κατέχει στο άλλο άκρο της κοινωνικής πυραμίδας, άλλο τόσο ευρύ και πολύπλοκο είναι ως προς τα επιμέρους συνθετικά του στοιχεία.

Απ' αυτή την άποψη, η απόδοση της καταγωγής του ρεμπέτικου σε αυτό το κομμάτι της κοινωνίας που ονομάζεται υπόκοσμος και συνιστά μια κατεξοχήν αρνητική έννοια, του δανείζει από την αρχή τα χαρακτηριστικά της και του αποδίδει το ανάλογο «στίγμα» ως εγγενές στοιχείο του που δεν παύει να το συνοδεύει και να αποτελεί ένα σημείο μομφής. Πάνω σ' αυτήν ακριβώς τη διαπίστωση προκύπτουν οι αντιρρήσεις και εγείρεται μια προβληματική σχετικά με το θέμα του υποκόσμου.

Μέσα από την τρίτη προσέγγιση που παρουσιάστηκε παραπάνω, διαπιστώθηκε πως αντικρούονται οι απόψεις γύρω από το θέμα του υποκόσμου που, σύμφωνα με την ερμηνεία που δίδεται από τον Κουνάδη, προκύπτουν περισσότερο από την κρίση του θεματολογικού περιεχομένου των ρεμπέτικων τραγουδιών παρά από μια επιστημονική και εις βάθος έρευνα για τη διαστρωμάτωση του ελληνικού πληθυσμού στην μεταπελευθερωτική Ελλάδα.¹³²

Ανάλογους προβληματισμούς έχει εκφράσει και ο Στάθης Gauntlett ο οποίος εκλαμβάνει ως μια βάσιμη υπόθεση το ότι ο υπόκοσμος κατά το κύριο έστω σώμα του μετέχει σε παράνομες και αντικοινωνικές δραστηριότητες σημειώνει όμως, ότι στις τάξεις αυτής της ομάδας συμπεριλαμβάνονται διάφοροι παραβατικοί χαρακτήρες και κοινωνικά παράσιτα (τοξικομανείς, επαίτες, αλητόβιοι) που δεν μπορούν να ενταχθούν στην ίδια κατηγορία με αυτούς που θα αποκαλούνταν ενεργοί εγκληματίες. Συνεχίζοντας στην ίδια προβληματική, προσθέτει την ύπαρξη ατόμων που εμπλέκονται ευκαιριακά σε παραβατικές δραστηριότητες ενώ επισημαίνει και αυτός τον σημαντικό παράγοντα της απαγόρευσης από το επίσημο κράτος δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τον

¹³² Βλ. Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνησιν...*, ό.π., τ. Β., σελ. 422.

υπόκοσμο (όπως η εμπορία και η κατανάλωση χασίς) που κατέστησε ακόμα περισσότερο δυσδιάκριτες τις διαχωριστικές γραμμές.¹³³

Προκύπτει έτσι, ότι αυτό που προσδιορίζεται ως υπόκοσμος είναι μια κοινωνική κατηγορία με ιδιαίτερα ελαστικά όρια ενώ σημαντική είναι η παρατήρηση ότι, η σύνθεσή της επηρεάζεται ποικιλόμορφα από τη σκοπιά του παρατηρητή γεγονός που υπονομεύει μια κανονιστική προσέγγιση πάνω στο ζήτημα.¹³⁴

Βάσει των παραπάνω θέσεων διαπιστώνεται ότι είναι δύσκολο να διαχωριστεί μια κοινωνική ομάδα από τις υπόλοιπες και κυρίως να καταχωρηθεί μια πολιτισμική παράδοση και εν προκειμένω το ρεμπέτικο μόνο στον υπόκοσμο από την στιγμή που δεν αποτελεί μια στεγανή κοινωνική κατηγορία, αλλά μέσω των φυσικών προσώπων που φαίνονται να την συγκροτούν βρίσκεται σε διάδραση με τα υπόλοιπα κοινωνικά σύνολα που συνθέτουν τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα στον ελλαδικό χώρο του μεσοπολέμου.

Άλλωστε, σύμφωνα και με τις θέσεις που διατυπώνει ο Δαμιανάκος και περιγράφησαν παραπάνω, οι ομάδες των παρανόμων αποτελούν ένα μέρος του συνολικού σώματος που προσδιορίζεται ως υποπρολεταριάτο.

Αναλόγως, και ο όρος «υποπρολεταριάτο» φαίνεται να δημιουργεί ένα πεδίο προβληματισμού καθώς πηγάζει από ένα συγκεκριμένο θεωρητικό και ιδεολογικό πλαίσιο που ενδεχομένως να προσδίδει μια επίσης συγκεκριμένη σημασία στην επιστημονική έννοια του όρου αλλά αυτό δεν φαίνεται να αρκεί για τη διάρθρωση μια κανονιστικής ερμηνείας και νοηματοδότησης των φαινομένων.

Αναφορικά με τα παραπάνω, αξίζει να αναφερθεί η άποψη του Πέτρου Πιζάνια όπως διατυπώνεται στο βιβλίο του *Οι φτωχοί των πόλεων-Η τέχνη της επιβίωσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, όπου μελετά τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα των αστικών κέντρων στην Ελλάδα του μεσοπολέμου σε σχέση με τις πρακτικές που εφαρμόζουν για την επιβίωσή τους και το πώς αυτές επηρεάζουν τη φυσιογνωμία ολόκληρης της κοινωνίας.

Μέσα από τη δική του προσέγγιση, αναγνωρίζει σ' αυτή την ομάδα που ο Δαμιανάκος προσδιορίζει ως λούμπεν-προλεταριάτο κατά τη μαρξιστική ορολογία και περιλαμβάνει βάσει της σχέσης τους με την παραγωγική εργασία τους άεργους,

¹³³ Βλ. Gauntlett Στάθης, *Ρεμπέτικο Τραγούδι. Συμβολή στην επιστημονική...*, ό.π., σελ. 45.

¹³⁴ ό.π., σελ. 66.

πλανόδιους, ευκαιριακούς εργάτες και χειρώνακτες, ένα «λανθάνον εργατικό δυναμικό».¹³⁵ Στο πλαίσιο της δικής του θεώρησης, η παραπάνω κατηγορία αποτελεί ένα τμήμα της φτωχολογιάς και των μεροκαματιάρηδων των αστικών κέντρων του μεσοπολέμου και συνολικά συνιστούν μια μεταβατική κοινωνική κατηγορία μεταξύ αστικής και αγροτικής κοινωνίας η οποία κινείται με ελάχιστο γνώμονα την επιβίωση. Το γεγονός ότι αυτός ο πληθυσμός ήταν επαγγελματικά αποκατάτακτος και κατά τεκμήριο πιο φτωχός από τα εργατικά στρώματα δεν θεωρείται αρκετό για να οδηγήσει στην ερμηνεία που συνοψίζεται στον όρο «υποπρολεταριάτο» και ενισχύοντας την άποψη του παραθέτει τα χαρακτηριστικά που διαθέτει αυτός ο πληθυσμός όπως, σταθερή κατοικία, οικογένεια και ιδίως την αναζήτηση εργασίας τα οποία και αποκλείουν την εξομοίωση της φτωχολογιάς με το υποπρολεταριάτο. Εν τέλει, επισημαίνει την ασάφεια του όρου και θεωρεί ότι πρόκειται για έναν πρόχειρο αρνητικό ορισμό σε σχέση με κάποιο ιδανικό προλεταριάτο.¹³⁶

Την αμφίβολη σημασία του όρου «υποπρολεταριάτο» ή «λούμπεν» και τον αρνητικό χρωματισμό του επισημαίνει και η Λεοντίδου που, στη δική της προσέγγιση, επιλέγει γι' αυτά τα στρώματα του πληθυσμού στο αστικό κέντρο του μεσοπολέμου τα οποία δεν έχουν σταθερό μισθό ούτε μοναδικό τόπο δουλειάς, τον όρο «κυμαινόμενοι πληθυσμοί».¹³⁷

Κλείνοντας αυτή την προβληματική, για τη σύγχρονη ερμηνεία της σύνθεσης των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων στην Αθήνα και τον Πειραιά την περίοδο του μεσοπολέμου, μέσω της διερεύνησης και της ονομασίας των κοινωνικών μορφωμάτων που συντέλεσαν στη γενικότερη διαμόρφωση του ρεμπέτικου, αξίζει να αναφερθεί ότι και ο Δαμιανάκος του οποίου οι εννοιολογικοί όροι προκάλεσαν αμφισβήτηση, σημειώνει στον πρόλογο της νεότερης έκδοσης της *Κοινωνιολογίας του Ρεμπέτικου*, ότι «το κρίσιμο στοιχείο μιας έρευνας είναι τα πρωτότυπα φαινόμενα και οι μεταξύ τους σχέσεις που φέρνει στο φως η ανάλυση εμπειρικού υλικού πέρα και έξω από τις οποιεσδήποτε ρητορικές κατασκευές. Οι εκφραστικοί συρμοί έρχονται και παρέρχονται».¹³⁸

¹³⁵ Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στον Μεσοπόλεμο*, ό.π., σελ. 106.

¹³⁶ Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί...*, ό.π., σελ. 106-107.

¹³⁷ Βλ. Λεοντίδου Λ., «Άτυπη οικονομία και προσφυγική αποκατάσταση», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγονόμοι στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 358.

¹³⁸ Βλ. Δαμιανάκος Σ., *Κοινωνιολογία...*, ό.π., σελ. 12-13. Για το ίδιο θέμα βλ. και Κοταρίδης Νίκος (επιμ.), *Ρεμπέτες και...*, ό.π., σελ. 309-310 στο επίμετρο που υπογράφει ο Δαμιανάκος.

Οι παραπάνω επιμέρους προσεγγίσεις με τους εναλλακτικούς χαρακτηρισμούς που υιοθετούν για να περιγράψουν τα στρώματα του πληθυσμού στη χαμηλότερη βαθμίδα της κοινωνικής οργάνωσης στο αστικό κέντρο της πρωτεύουσας την περίοδο του μεσοπολέμου, πέρα από το πρόβλημα των όρων, υποδεικνύουν ότι υπάρχει μια γενικότερη σύγχυση που προκύπτει από την πολυμορφία και την ασάφεια των χαρακτηριστικών του πληθυσμού που εξετάζεται και ο οποίος δεν φαίνεται να είναι δεκτικός σε απομόνωση των τμημάτων του και στεγανή κατηγοριοποίηση. Άλλωστε, η ίδια η περίοδος του μεσοπολέμου διακρίνεται από ένα χρονικό εύρος μέσα στο οποίο η κοινωνία συνεχίζει να εξελίσσεται και να μετασχηματίζεται. Μέσα σ' αυτή την περίοδο καταλυτικό ρόλο διαδραματίζει η εισροή και η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Επιστρέφοντας πάντως στην ερμηνεία που δίνει ο Δαμιανάκος για το λούμπεν-προλεταριάτο το οποίο ως κοινωνικό μόρφωμα πρωταγωνιστεί για την περίοδο 1922-1940 στη διαμόρφωση του ρεμπέτικου και το επηρεάζει ανάλογα, θα επιχειρηθεί μια συγκριτική προσέγγιση για τον εντοπισμό των διαφορών- βάσει των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των «λούμπεν»- με την ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα των προσφύγων που εισέρχονται και επηρεάζουν δραστικά το συνολικό κοινωνικό σώμα ακριβώς αυτή την περίοδο.

Χάριν αποσαφηνίσεως, μπορεί να γίνει μια διάκριση των χαρακτηριστικών του λούμπεν-προλεταριάτου σε «εξωτερικά» και «εσωτερικά». Τα πρώτα αφορούν την απουσία μόνιμης οικογενειακής εστίας, την έλλειψη σταθερής δουλειάς και τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης στις υποβαθμισμένες και περιθωριοποιημένες περιοχές του αστικού κέντρου όπου ζουν και κινούνται. Στα δεύτερα εντοπίζονται η έλλειψη ιδεολογικής συνοχής λόγω της αμφιταλάντευσης ανάμεσα σε αντικρουόμενες κοινωνικές συμπεριφορές και ιδεολογίες, η απουσία συλλογικής και πολιτικής συνείδησης καθώς και η παθητικότητα με την υιοθέτηση μιας αντίστοιχης στάσης ζωής.

Με μια γενική θεώρηση, τα παραπάνω διακριτικά γνωρίσματα των λούμπεν – προλετάρων δεν φαίνονται να ανταποκρίνονται στα χαρακτηριστικά που συνθέτουν τη φυσιογνωμία των προσφύγων ως διακριτή κοινωνική ομάδα και τα όποια επισημάνθηκαν αναλυτικότερα στο πρώτο μέρος της εργασίας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η συγκριτική αυτή προσέγγιση αναφέρεται πάντα στους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο μεγαλύτερο αστικό κέντρο της χώρας και όχι σε αυτούς που κατευθύνθηκαν στην ύπαιθρο. Άλλωστε όπως έχει ήδη αναφερθεί το ποσοστό των προσφύγων που επέλεξαν να εγκατασταθούν στην Αθήνα και τον Πειραιά ήταν αρκετά σημαντικό και σε μεγάλο βαθμό οφείλονταν στους προκαθορισμούς της προηγούμενης κοινωνικής τους προέλευσης βάσει των οποίων, στο σύνολο των προσφύγων, πλειοψηφούσαν αυτοί που προέρχονταν από αστικά κέντρα και ασκούσαν επαγγέλματα της πόλης. Αναφέρθηκε επίσης ότι η ένταξη των προσφύγων αστικής προέλευσης δομήθηκε στη βάση της προϋφιστάμενης κοινωνικής τους διαστρωμάτωσης και εκφράστηκε κυρίως μέσω της διαφοροποίησης στον τρόπο στεγαστικής αποκατάστασης.

Εντοπίζεται έτσι το πρώτο από τα εξωτερικά, όπως προσδιορίστηκαν, χαρακτηριστικά του κοινωνικού μορφώματος των λούμπεν-προλετάρων βάσει των όποιων θα επιχειρηθεί μια συγκριτική προσέγγιση με την κοινωνική πραγματικότητα των προσφύγων. Η παροχή στέγης ήταν η πρωταρχική μέριμνα του κράτους για τους πρόσφυγες και το στοιχείο πάνω στο οποίο δομήθηκε ολόκληρο το πρόγραμμα αποκατάστασής τους με απώτερο στόχο όπως ήδη αναφέρθηκε την αποτροπή κοινωνικών αντιδράσεων. Ακόμα και οι πρόσφυγες που κατέφυγαν στην αυθαίρετη δόμηση ευνοήθηκαν από την ανοχή του κράτους που παρέβλεπε τους ρυθμιστικούς πολεοδομικούς κανονισμούς για τη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία. Σε κάθε περίπτωση, η εξασφάλιση ενός χώρου κατοικίας όσο πρόχειρος ή υποτυπώδης και αν ήταν αποτελούσε τη βασική μέριμνα των προσφύγων.

Σχετικά με την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων αναφέρθηκε ότι αν και αποτελούσε το δεύτερο μείζονα στόχο της πολιτείας τελικά δεν υλοποιήθηκε με τους όρους μιας συγκροτημένης πολιτικής, όπως έγινε με τους πρόσφυγες των αγροτικών περιοχών, δόθηκαν όμως κάποιες βασικές κατευθύνσεις. Έτσι, το κράτος ευνόησε περισσότερο μια προϋπάρχουσα τάση των προσφύγων να ασχοληθούν με το μικροεπαγγελματισμό και να δραστηριοποιηθούν στο πεδίο της άτυπης οικονομίας αντί να τους ωθήσει προς την προλεταριοποίηση. Αναλύθηκε άλλωστε παραπάνω, η διαπίστωση ότι η περιστασιακή απασχόληση στο βιομηχανικό τομέα που εκείνη την εποχή ακόμη αναπτυσσόταν και η έντονη εργασιακή κινητικότητα με μια τάση αποφυγής της

εξαρτημένης εργασίας αποτελούσε πρακτική των ευρύτερων χαμηλών στρωμάτων του αστικού κέντρου και ήταν το στοιχείο που ουσιαστικά πυροδοτούσε τις σχέσεις προσφύγων και γηγενών.

Σε σχέση με την χωροθέτησή τους στο αστικό κέντρο επισημάνθηκε ότι οι πρόσφυγες ωθήθηκαν μεν στις παρυφές της πόλης σε απόσταση από το αστικό κέντρο με τη δημιουργία των προσφυγικών συνοικισμών που αποτέλεσαν τους πρώτους οικιστικούς πυρήνες για τα μετέπειτα προάστια. Υπήρξαν βέβαια και οι πρόσφυγες που ωθήθηκαν ή προσανατολίστηκαν σε περιοχές υποβαθμισμένες ή «γκετοποιημένες» αφού εκεί ήταν ευκολότερη η αυθαίρετη δόμηση. Σε αυτή την περίπτωση επιβεβαιώνεται ο ισχυρισμός περί κοινής συμβίωσης των προσφύγων με άτομα που εμπλέκονταν σε παραβατικές δραστηριότητες στους ως άνωθεν χώρους.

Συνεχίζοντας με τα εσωτερικά χαρακτηριστικά, βάσει όσων έχουν προαναφερθεί, οι πρόσφυγες διακρίνονταν από συλλογική συνείδηση ως κοινωνική κατηγορία η οποία μάλιστα ενδυναμώνονταν μέσα από την αντιπαράθεσή τους με τους ντόπιους ενώ μέσω της μνήμης, λειτουργούσε ως ηθικό στήριγμα που τους βοηθούσε να αντιμετωπίσουν τη νέα δύσκολη πραγματικότητα στην οποία είχαν περιέλθει. Ο μεθοδευμένος κατακερματισμός που υπέστησαν από την κυρίαρχη εξουσία σε ομάδες με διαφορετικά συμφέροντα είχε ακριβώς ως στόχο την αποτροπή άρθρωσης αυτής της συλλογικής συνείδησης σε λαϊκή διεκδίκηση. Ακόμη και έτσι όμως οι πρόσφυγες δεν παραιτούντο των δικαιωμάτων τους τα οποία διεκδικούσαν μέσα από συντονισμένες ενέργειες. Αυτό τεκμηριώνει την πολιτική τους συνείδηση με την ευρύτερη έννοια ενώ από την άποψη των πολιτικών πεποιθήσεων η τοποθέτησή τους στο πλευρό της παράταξης των Φιλελευθέρων ήταν τόσο έντονη που, όπως αναφέρθηκε, έγινε ακόμη και αντικείμενο εκμετάλλευσης. Εν τέλει, οι πρόσφυγες ως κοινωνική κατηγορία κάθε άλλο παρά παθητικοί έμειναν σε σχέση με τη δεινή κατάσταση στην οποία περιήλθαν. Όχι μόνο πάλεψαν για να φτιάξουν τη ζωή τους εκ του μηδενός αλλά λειτούργησαν σε όλα τα επίπεδα ως μοχλός ανάπτυξης για το ελληνικό κράτος.

Βάσει των παραπάνω, προκύπτει ως βάσιμη η διαπίστωση ότι οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο μεγαλύτερο αστικό κέντρο της χώρας μετά την Καταστροφή και εντάχθηκαν στο πλαίσιο της πολυπληθούς χαμηλότερης

κοινωνικής βαθμίδας, ως ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα δεν διακρίνονται απ' αυτή την αμφιταλάντευση ανάμεσα σε δύο αντικρουόμενες ιδεολογίες και αντίστοιχες κοινωνικές συμπεριφορές αφενός των παρανόμων και αφετέρου των εργατών ή των μικροαστών που αναγνωρίζει ο Δαμιανάκος στο λούμπεν-προλετάριο. Μάλλον είναι σταθερά προσανατολισμένοι προς τη μικροαστική ιδεολογία, και αυτό σε ένα βαθμό οφείλεται στην προδιάθεσή τους να ανασυγκροτηθούν στη βάση της προγενέστερης κοινωνικής τους κατάστασης, να επαναφέρουν στη ζωή τους την κανονικότητα και να εδραιώσουν τους όρους διαβίωσής τους μέσα από τη μη-εξαρτημένη εργασία και την απόκτηση μιας έστω και μικρής ιδιοκτησίας. Σαφώς η επίτευξη των παραπάνω προϋπόθετε ένα βάθος χρόνου εντός του οποίου οι πρόσφυγες χαρακτηρίζονται από μεγάλη κινητικότητα μέσα στο πεδίο της άτυπης οικονομίας με βραχυπρόθεσμο πέρασμα, όπως αναφέρθηκε, και από το βιομηχανικό τομέα, σε απόλυτη αντιστοιχία με τους ντόπιους.

Άλλωστε, η επίτευξη του μικροαστικού ιδανικού είναι η μόνη δυνατότητα ανέλιξης των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων σε μια ανώτερη βαθμίδα που θεωρητικά προσεγγίζει τα αστικά στρώματα, μολονότι αντικειμενικά βρίσκεται πιο κοντά στα εργατικά.¹³⁹

Τα αστικά στρώματα εκείνη την εποχή, όπως προκύπτει από τη σχετική αναφορά στο πρώτο μέρος της εργασίας, αλλά και μέσα από τις προσεγγίσεις που περιγράφησαν, βρίσκονται στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας στο αντίθετο άκρο ενός πολυπληθούς και κυρίως ποικιλόμορφου κοινωνικού σώματος που συνθέτει τη βάση. Η ύπαρξή τους δίνει το στίγμα στην κοινωνική πόλωση και συσπειρώνει, μέσα απ' όλες τις εσωτερικές αντιφάσεις, διαφοροποιήσεις και αντιθέσεις, τα λαϊκά στρώματα απέναντι «σ' αυτούς», τους «πλούσιους», τις κυρίαρχες τάξεις και μαζί το κράτος και τις ξένες επιχειρήσεις.¹⁴⁰

Μέσα από την τρίτη προσέγγιση του Π. Κουνάδη, η κυρίαρχη ακριβώς τάξη, με τις εκάστοτε ομάδες εξουσίας και μέσα από τις σχέσεις που τις συνδέουν με ξένες δυνάμεις βρίσκονται στη βάση δημιουργίας της νέας τάξης πραγμάτων στον Ελλαδικό χώρο την εποχή που εξετάζουμε. Σε σχέση με την Μικρασιατική

¹³⁹ Βλ. Ρήγος Αλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνης*, ό.π., σελ. 160-161.

¹⁴⁰ Βλ. Λεοντίδου Άλφα, «Άτυπη οικονομία και προσφυγική...», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα...*, ό.π., σελ. 359.

Καταστροφή η παραπάνω θέση φαίνεται ορθή αφού στο κράμα των παραγόντων που συντέλεσαν σ' αυτό το γεγονός—ορόσημο στην ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους, οι ντόπιες ομάδες εξουσίας αλλά κυρίως οι ξένες δυνάμεις διακρίνονται να διαδραματίζουν απόλυτα καθοριστικό ρόλο.

Περιορίζοντας το θέμα στην κοινωνική του διάσταση και στο προσφυγικό ζήτημα, κατέστη σαφές ότι για τη διευθέτησή του ασκήθηκε σε μεγάλο βαθμό μια πατερναλιστική πολιτική στη βάση των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης τη δεδομένη χρονική περίοδο. Η φαινομενική απορρόφηση των «αστών» προσφύγων και η διαφορετική τους μεταχείριση δεν υποδεικνύει ένα αίσθημα αλληλεγγύης μιας αστικής τάξης απέναντι σε μια άλλη όμοιά της, αλλά εξυπηρετεί το βαθύτερο συμφέρον τοποθέτησης των νεοφερμένων αστών σε ένα ικανοποιητικό πλαίσιο ζωής και λειτουργίας που θα τους απομονώσει από τις υπόλοιπο σώμα των προσφύγων, θα μετριάσει αν όχι αφαιρέσει οποιαδήποτε δυνατότητα διεκδικήσεων και έτσι θα τους εντάξει ομαλότερα και γρηγορότερα σε μια πορεία ενσωμάτωσης.

Μέσα σ' αυτή τη γενικότερη θεώρηση του θέματος θα μπορούσε να προστεθεί ότι και τα προσφυγικά αστικά στρώματα στην προκειμένη περίπτωση ήταν σε μεγάλο βαθμό «νόθα», αφού το κριτήριο και το μέσο για την εξασφάλιση μιας καλύτερης θέσης στον κοινωνικό σχηματισμό ήταν η ύπαρξη χρημάτων. Απ' αυτή την άποψη όσοι πρόσφυγες βοηθήθηκαν από τις συγκυρίες και μπόρεσαν να διασώσουν και να μεταφέρουν μέρος από την κινητή περιουσία τους, ξεκινούσαν τη ζωή τους με καλύτερους όρους και ίσως ακόμη και σε μια «ανώτερη» βαθμίδα μέσα στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας ανεξάρτητα από την προηγούμενη κοινωνική τους θέση.

Η αποστασιοποίηση των αστικών στρωμάτων ως ταξική κατηγορία αλλά και ως κοινωνική ομάδα φυσικών προσώπων, από τα λαϊκά στρώματα και από την κοινωνική κατηγορία των προσφύγων, αποδίδεται ανάγλυφα μέσα από τη μορφή που παίρνει η οικιστική ανάπτυξη στο λεκανοπέδιο εκείνη την εποχή. Ενώ οι πρόσφυγες ωθούνται στις παρυφές της πόλης ή σε περιοχές που υπάρχει ήδη συσσώρευση λαϊκών στρωμάτων, τα αστικά στρώματα της εποχής κινούνται προς την αντίθετη ακριβώς κατεύθυνση του οικιστικού άξονα και δημιουργούν τα βόρεια προάστια. Απέναντι λοιπόν στα «γκέτο» της Δραπετσώνας και της Κοκκινιάς, στη Φιλοθέη και

το Ψυχικό, όπως εύστοχα παρατηρεί η Λεοντίδου, δημιουργούνταν «αντίστροφα γκέτο».¹⁴¹

Αυτή η παρατήρηση υποδεικνύει μια άλλη διάσταση του όλου θέματος, που εν μέρει εμπεριέχεται και στη θέση που διατυπώνει ο Gauntlett, σχετικά με τη σύνθεση του υποκόσμου ως κοινωνική κατηγορία και πώς αυτή επηρεάζεται από τη σκοπιά του παρατηρητή. Πράγματι, όλα τα φαινόμενα ερμηνεύονται ποικιλοτρόπως ανάλογα με τη θέση από την οποία παρατηρούνται, και στην περίπτωση του ρεμπέτικου και της κοινωνιολογικής του διαπραγμάτευσης, η διαπίστωση αυτή δικαιώνεται απόλυτα όπως χαρακτηριστικά αποκαλύπτουν οι διαφορετικές προσεγγίσεις και απόψεις.

¹⁴¹ Βλ. Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής...*, ό.π., σελ. 223.

3. ΚΟΙΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ: Η ΠΟΛΗ ΩΣ ΚΟΙΝΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΙΚΟΣ ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟ ΩΣ ΠΡΟΪΟΝ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ.

Στο σύνολο των βασικών προσεγγίσεων που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, παρά τις διαφοροποιημένες και διαφορετικές απόψεις για τα κοινωνικά στρώματα και μορφώματα που συνέβαλαν στη γενική διαμόρφωση του πολιτισμικού φαινομένου του ρεμπέτικου στον ελλαδικό χώρο, διαπιστώνεται μια κοινή και αναντίρρητη θέση: η πόλη ως τόπος δημιουργίας και διαμόρφωσης. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο και σε συνδυασμό με την ευρύτερη κοινωνική του καταγωγή, το ρεμπέτικο τραγούδι ερμηνεύεται ως προϊόν του λαϊκού αστικού πολιτισμού.

Στη βάση παραγωγής καλλιτεχνικών προϊόντων λαϊκής προέλευσης διακρίνονται μηχανισμοί όπως η συλλογική δημιουργία – μέσω και της συλλογικής επεξεργασίας και αναδιαμόρφωσης σε βάθος χρόνου, η προφορική μεταβίβαση και η απαραίτητη συλλογική μνήμη πίσω απ' αυτήν, η οποία και συντελεί στη διάσωση και διάδοση της λαϊκής δημιουργίας.¹⁴²

Μέσα από τις παραπάνω διαδικασίες προκύπτει το δημοτικό τραγούδι, κατεξοχήν δείγμα λαϊκού πολιτισμού αλλά και δημιούργημα αποκλειστικά ανθρώπων της υπαίθρου. Βάσει και της τοπογραφίας του αποτελεί δημιουργία κλειστών τοπικών αγροτικών κοινωνιών, με ιδιαίτερα γνωρίσματα, όπως το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα ή η ιδιαίτερη φυλετική προέλευση.¹⁴³ Το ρεμπέτικο τραγούδι αντίθετα παράγεται σ' ένα αστικό περιβάλλον, στον κοινωνικό χώρο του οποίου κυριαρχεί η πολυσυλλεκτικότητα και η ετερότητα των υποκειμένων που τον συνθέτουν, ακόμα και αν αυτά ομαδοποιούνται στο πλαίσιο των λαϊκών στρωμάτων.

Με βάση τα παραπάνω, παρουσιάζει ενδιαφέρον ο εντοπισμός αντίστοιχων μηχανισμών λαϊκής δημιουργίας μέσα στην πόλη και σε σχέση με το ρεμπέτικο. Βάσει μιας περισσότερο πραγματολογικής προσέγγισης οι παραπάνω λειτουργίες ανιχνεύονται στην πρώιμη φάση του ρεμπέτικου, αυτή που συνδέεται με την ανώνυμη δημιουργία, αν και κάπως διαφοροποιημένες. Έτσι, η έννοια της συλλογικότητας στην περίπτωση του ρεμπέτικου δεν μεταφράζεται σε ομαδικό

¹⁴² Βλ. και Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία.....*, ό.π., σελ. 72.

¹⁴³ Βλ. Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις ανάμνησιν...*, τ. Β', ό.π., σελ. 318.

τρόπο σύνθεσης και παραγωγής του τραγουδιού που αν και δεν αποκλείεται ως διαδικασία γένεσης, δεν αποτελεί και τον κανόνα. Καθ' όλη τη φάση της ανώνυμης δημιουργίας που διανύει το ρεμπέτικο, η συλλογικότητα εκφράζεται μέσα από την προσπάθεια της ομάδας που συμμετέχει ή παρίσταται στη διαδικασία, να κρατήσει στη μνήμη το προϊόν της δημιουργίας ενός υποκειμένου - εν προκειμένω το ρεμπέτικο τραγούδι - και ακριβώς μέσω της συλλογικής μνήμης να το διατηρήσει και να το διαδώσει.¹⁴⁴

Η έννοια της συλλογικότητας σε σχέση με το ρεμπέτικο τραγούδι διευρύνεται, αν πέρα από πολιτιστικό προϊόν εξεταστεί ως φαινόμενο που ενέχει συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργία. Σε αυτό το πλαίσιο, όπως αναφέρει ο Ν. Παπαχριστόπουλος *«η συλλογικότητα συνδέεται με τη δυνατότητα του αντικειμένου να αναπαράγει συλλογικά πρότυπα συμπεριφοράς: να δημιουργεί και να συντηρεί έναν συμβολικό χώρο, όπου μια κοινότητα υποκειμένων αναγνωρίζει τον εαυτό της. Τα πρότυπα αυτά, άλλοτε ευδιάκριτα και άλλοτε συγκεχυμένα, στο βαθμό που αντικατοπτρίζουν ζωτικές συμπεριφορές για ένα χώρο, επικυρώνουν και τον ειδικό, τον συλλογικό χαρακτήρα του φαινομένου»*.¹⁴⁵

Έτσι, οι μηχανισμοί που του προσδίδουν το χαρακτήρα της λαϊκής δημιουργίας όπως η συλλογικότητα, φαίνονται να λαμβάνουν ευρύτερες διαστάσεις και χαρακτηρίζουν όχι μόνο τον τρόπο δημιουργίας του αλλά κυρίως την κοινωνική του λειτουργία. Η διαπίστωση αυτή χρησιμεύει στη γενικότερη προσπάθεια ερμηνείας της σχέσης του δημοτικού και του ρεμπέτικου τραγουδιού ως μορφές λαϊκής καλλιτεχνικής έκφρασης.

Πράγματι, η σχέση τους έχει ερμηνευθεί και ως σχέση συνέχειας μέσα από τα στοιχεία των παραδόσεων που μετέφεραν στην πολιτισμική τους σκευή οι αγροτικοί κατά βάση πληθυσμοί όταν συνέρρευσαν στην πόλη όπου και ουσιαστικά δημιούργησαν τη λαϊκή βάση της αστικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Οι ετερόκλητες πολιτισμικές καταβολές συχνά ανακαλούνται στα ρεμπέτικα τραγούδια μέσα από τους φορείς δημιουργίας τους και σε ένα βαθμό αποτελούν την πρώτη ύλη στη σύνθεση της νέας δημιουργίας.

Το γεγονός πάντως ότι, σε σχέση με τη μορφολογία τους τα ρεμπέτικα τείνουν να υιοθετούν εκφραστικά σχήματα και αφηγηματικά μοντέλα από τη

¹⁴⁴ Βλ. σχετικά, Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία...*, ό.π., σελ. 73.

¹⁴⁵ Παπαχριστόπουλος Νίκος, *Ρεμπέτικα Τραγούδια. Η τέχνη των σημείων*, ό.π., σελ. 50-51.

δημοτική ποίηση και άλλες μορφές λαϊκής παράδοσης δεν τεκμηριώνει μια ιδεολογική συγγένεια μεταξύ των λαϊκών αυτών καλλιτεχνικών δημιουργημάτων ή μια εξελικτική συνέχεια. Περισσότερο υποδεικνύει την ροπή των συνθετών των ρεμπέτικων τραγουδιών προς τον απλό και απέριττο λόγο, που είναι εύκολα αφομοιώσιμος και αποτελεί την εκφραστική φόρμα των λαϊκών στρωμάτων.¹⁴⁶

Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι η σχέση συνέχειας προκύπτει περισσότερο μέσα από τον τρόπο λειτουργίας των δημιουργών του ρεμπέτικου τραγουδιού που δεν μπορούν να υπερβούν τους παραδοσιακούς και συλλογικούς τρόπους έκφρασης τους οποίους και έχουν βιώσει ως αυτονόητους για την εξωτερίκευση του συναισθηματικού τους κόσμου.¹⁴⁷

Η λειτουργία αυτή ενισχύεται και μέσα από το ρόλο που διαδραματίζει η πόλη ως το περιβάλλον δημιουργίας και κυκλοφορίας των ρεμπέτικων τραγουδιών. Καθώς το ρεμπέτικο μέσα από το χώρο αυτό φέρνει σ' επαφή ένα ετερόμορφο σώμα υποκειμένων αναγκαστικά χρησιμοποιεί μια γλώσσα και μια μουσική έκφραση κοινή και εύκολα αναγνωρίσιμη. Παρά τα ευρύτερα συστήματα καλλιτεχνικής έκφρασης που μπορεί να εκδηλώνουν τα υποκείμενα που εντοπίζονται στο χώρο αυτό, ενοείται η υιοθέτηση εκφραστικών σχημάτων που είναι περισσότερο οικεία ως προς την πρόσληψη καθώς αντλούνται από το πεδίο της βιωμένης εμπειρίας και γνώσης. Έτσι, *«τα υποκείμενα, χωρίς να βιώνουν ή να συμμορφώνονται αναγκαστικά σε αυτή τη συνέχεια με το παρελθόν, χρησιμοποιούν τους άμεσα διαθέσιμους εκφραστικούς μηχανισμούς, αναπαράγοντας όμως με τους δικούς τους όρους ένα διακριτό, σε σχέση με το παρελθόν, αισθητικό αποτέλεσμα»*.¹⁴⁸

Τα στοιχεία της συλλογικότητας, της προφορικότητας και της συλλογικής μνήμης που εντοπίζονται στη διαδικασία γένεσης και διάδοσης του δημοτικού τραγουδιού αφορούν και το ρεμπέτικο τραγούδι αν και διαφοροποιημένα από τους καθορισμούς του περιβάλλοντος, των συνθηκών δημιουργίας αλλά και της κοινωνικής του λειτουργίας. Έτσι, ενώ το δημοτικό της υπαίθρου προκύπτει μέσα από την ομοιομορφία και ίσως τη στατικότητα, το ρεμπέτικο της πόλης προκύπτει μέσα από την ανομοιομορφία και τη διαρκή ρευστότητα. Μέσα από τη λειτουργία του σ' αυτό το πλαίσιο, το ρεμπέτικο συστήνεται ως αυθεντικό προϊόν ενός

¹⁴⁶ ό.π., σελ. 44-45.

¹⁴⁷ ό.π., σελ. 45.

¹⁴⁸ ό.π., σελ. 45-46.

λαϊκού πολιτισμού και συνιστά μια ιδιαίτερη νέα παράδοση, σε απόλυτο συσχετισμό και σύνδεση με τα χαρακτηριστικά της νέας εποχής.

Παραμένοντας στο θέμα του ρεμπέτικου μέσα στην πόλη και εξετάζοντας το ως φαινόμενο και όχι μόνο ως πολιτιστική δημιουργία επισημαίνεται ότι το ζητούμενο και το ουσιαστικό δεν είναι η καταγωγή και η γενεολογία των οργάνων, των μουσικών δρόμων και των υπόλοιπων συνθετικών στοιχείων του ρεμπέτικου τραγουδιού, όσο η εισβολή τους στην πόλη, η εγκατάστασή τους σ' αυτό το συνεχώς ανασχηματιζόμενο περιβάλλον και εν τέλει, η παραγωγή των ρεμπέτικων τραγουδιών ως δράση ατόμων και ομάδων πάνω στους όρους της καθημερινής τους ζωής.¹⁴⁹

Η καθημερινότητα των ανθρώπων που ανήκαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα - εκεί ακριβώς που εδράζεται η δημιουργία και η διάδοση του ρεμπέτικου πέρα από τους ειδολογικούς κοινωνικούς επιμερισμούς- την περίοδο του μεσοπολέμου και λίγο νωρίτερα, στο μεγαλύτερο αστικό κέντρο του ελληνικού κράτους προσδιορίζεται από την ανάγκη προσαρμογής της ζωής και της συμπεριφοράς τους στις απαιτήσεις του νέου τρόπου συνύπαρξης στη σύγχρονη πόλη.¹⁵⁰ Ανακαλώντας το ιστορικό πλαίσιο και τα γεγονότα προβάλλει η ετερομορφία των ανθρώπων αυτών: μόνιμοι ή προσωρινοί μετανάστες και πρόσφυγες, αγρότες και αστοί, με διαφορετικές γεωγραφικές και πολιτισμικές καταβολές.

Πίσω από την ανάγκη προσαρμογής τους σε όλους τους τομείς του νέου περιβάλλοντος προβάλλει η έννοια της ενσωμάτωσης. Για την έννοια αυτή σε σχέση με το ρεμπέτικο τραγούδι ο Ν. Παπαχριστόπουλος αναφέρει: «Τα ρεμπέτικα τραγούδια καταγράφουν αλλά και ταυτόχρονα καθορίζονται απ' αυτή την πορεία της σταδιακής ενσωμάτωσης, άλλοτε ομαλής και άλλοτε βίαιης, των ανθρώπων στην πόλη. Οι συνθήκες δημιουργίας τους, ο γνωστικός και συναισθηματικός κόσμος που αναπαράγουν, συνδέονται με τις απαιτήσεις των κατώτερων, ετερόμορφων ως προς τη σύνθεση, κοινωνικών στρωμάτων της πόλης για την οριοθέτηση ενός προσωπικού συστήματος έκφρασης».¹⁵¹

¹⁴⁹ Βλ. Κοταρίδης Νίκος (επιμ.), *Ρεμπέτες...*, ό.π., σελ. 20.

¹⁵⁰ Βλ. Παπαχριστόπουλος Νίκος, *Ρεμπέτικα Τραγούδια. Η τέχνη...*, ό.π., σελ. 37.

¹⁵¹ ό.π., σελ. 40-41.

Υπ' αυτό το πρίσμα θεώρησης, τα ρεμπέτικα τραγούδια συστήνονται ως δράση των ανθρώπων που αναγκάζονται να αναπροσαρμόσουν τις συμπεριφορές και τη ζωή τους μέσα σε συνθήκες ανοίκειες και περιοριστικές και απ' αυτή την άποψη θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και ως πράξη αντίδρασης. Μέσα σ' αυτό το γενικότερο πλαίσιο, το ρεμπέτικο τραγούδι φαίνεται να σχετίζεται πρωτίστως με τις κοινωνικές διεργασίες που πραγματοποιούνται στο χώρο της πόλης. Όπως αναφέρει και ο Ν. Κοταρίδης, *«το ρεμπέτικο δεν εντοπίζεται αναγκαστικά κάπου στην πόλη. Προσδιορίζεται περισσότερο από τις διαδικασίες αποκλεισμού και ενσωμάτωσης ανθρώπων και πρακτικών στη σύγχρονη κοινωνία [...] και είναι αυτές οι διαδικασίες που οριοθετούν το χώρο όπου παράγεται το ρεμπέτικο τραγούδι στην επικράτεια της πόλης»*.¹⁵²

¹⁵² ό.π., σελ. 21

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Το μόνο ίσως ασφαλές σημείο εκκίνησης για την προσέγγιση του ρεμπέτικου τραγουδιού συνίσταται στην παραδοχή ότι αποτελεί ένα σύνθετο πολιτιστικό μόρφωμα που αντλεί τα χαρακτηριστικά του από ένα πλήθος ειδολογικών παραγόντων, ενώ ως πολιτισμικό φαινόμενο εντάσσεται μέσα σε κάποια ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια εντός των οποίων λαμβάνουν χώρα συνεχείς εξελίξεις και μετασχηματισμοί με αποτέλεσμα να επηρεάζεται, να αναδιαμορφώνεται και να νοηματοδοτείται αντίστοιχα.

Αυτή η διττή υπόσταση του ρεμπέτικου φαινομενικά διευκολύνει τις απόπειρες προσέγγισής του. Στην πραγματικότητα όμως καμία προσέγγιση δεν μπορεί να κινηθεί αμιγώς προς μια κατεύθυνση και αιτία είναι η ιδιαίτερα σύνθετη φύση του. Με άλλα λόγια, δύσκολα μπορεί να προκύψει μια ολοκληρωμένη εικόνα για το ρεμπέτικο τραγούδι ως πολιτιστικό προϊόν εάν δεν προσληφθεί μέσα από την κοινωνική του διάσταση, ούτε ως πολιτισμικό φαινόμενο χωρίς να ληφθεί υπόψη η σύστασή του ως πολιτιστική δημιουργία.

Οι δύο διαστάσεις του ρεμπέτικου είναι πραγματικά αλληλένδετες και όσο επιχειρείται ένας διαχωρισμός των συνθετικών του δομών, τόσο αποκαλύπτεται το αδιάρρηκτο της σχέσης τους. Το ρεμπέτικο είναι ένα φαινόμενο τόσο συμπαγές στη δομική του σύσταση όσο και ελαστικό ως προς το περίγραμμά του. Στην προσπάθεια προσέγγισής του επιβάλλονται οριοθετήσεις: ιστορικές, κοινωνικές, χρονικές και γεωγραφικές. Η «ακινητοποίηση» και η κατάτμησή του μέσα στο χρόνο προβάλλει ως αναγκαία ενέργεια προκειμένου να προκύψει ένα αφηγηριακό σημείο και ένα πλαίσιο αναφοράς, με όποια πτυχή του θέματος και αν αποφασίσει κάποιος να ασχοληθεί.

Η παραπάνω διαπίστωση βρίσκει εφαρμογή στις τρεις βασικές προσεγγίσεις της κοινωνικής καταγωγής του ρεμπέτικου που παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο της εργασίας. Οι αναφορές γίνονται σε συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο, οριοθετημένο σε περιόδους, σε συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια και σε αντίστοιχα κοινωνικά πλαίσια και συνθήκες. Τα παραπάνω συνιστούν μια αναγκαία μεθοδολογική λειτουργία για την προσέγγιση του ρεμπέτικου, που δομείται ακριβώς στη βάση αναγνώρισης της ρευστότητας, της εξέλιξης, των

μετασχηματισμών, της όσμωσης, όλων αυτών των χαρακτηριστικών της εποχής εντός της οποίας δημιουργείται και διαμορφώνεται το ρεμπέτικο και τα οποία αντανακλά.

Μέσα σ' αυτή την εποχή αναζητούνται κάποιες σταθερές, ο προσδιορισμός των οποίων βοηθά στην παραγωγή αντίστοιχων σταθερών για το ρεμπέτικο. Έτσι εντοπίζονται σημαίνοντα γεγονότα: η συσσώρευση αγροτικών πληθυσμών, η Μικρασιατική Καταστροφή και οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, η εκβιομηχάνιση, η κοινωνική στρωματοποίηση και ομαδοποίηση, η αστικοποίηση και η νέα πόλη.

Η ιστορική πραγματικότητα επιστρατεύεται για να σχηματοποιήσει την κοινωνική. Λειτουργία απαραίτητη για την αντικειμενική κατανόηση χωρίς ωστόσο να διασφαλίζεται αντίστοιχη αντικειμενικότητα στην προσέγγιση. Η πρόσληψη και η ερμηνεία των φαινομένων ακολουθεί πάντα τους κανόνες της υποκειμενικότητας.

Αυτό φαίνεται καθαρά μέσα από τις προσεγγίσεις της καταγωγικής περιοχής του ρεμπέτικου. Ενώ προκύπτουν κοινές θέσεις, όπως η πόλη ως το πλαίσιο δημιουργίας και διαμόρφωσης, η ευρύτερη κοινωνική καταγωγική περιοχή του ρεμπέτικου που εδράζεται στα λαϊκά στρώματα, η θεώρησή του, βάσει των παραπάνω, ως προϊόν του λαϊκού αστικού πολιτισμού, ο καταλυτικός ρόλος των οικονομικών και ευρύτερων κοινωνικών εξελίξεων, ωστόσο, ως προς τον προσδιορισμό και την ερμηνεία των κοινωνικών στρωμάτων και μορφωμάτων απ' όπου το ρεμπέτικο αντλεί την κοινωνική του καταγωγή προκύπτουν ασυμφωνίες και αντιρρήσεις.

Στη βάση της δυσκολίας προσδιορισμού, όπως προκύπτει μέσα από τις διαφορετικές ακόμη και αντικρουόμενες απόψεις, εντοπίζεται η ουσιαστική καταγωγική περιοχή του πολιτισμικού φαινομένου που είναι μη – αμιγής, πολυστρωματική και ποικιλόμορφη. Η διάσταση των απόψεων υποδεικνύει σε ένα βαθμό, τη δεκτικότητα του ίδιου του φαινομένου σ' ένα ευρύ φάσμα ερμηνειών. Επί του συγκεκριμένου θέματος, η δεκτικότητα αυτή οφείλεται ακριβώς στην ύπαρξη ενός σύνθετου κοινωνικού σώματος, που συγκροτείται από ένα πλήθος ετερόκλητων στοιχείων ακόμη και αν τα στοιχεία αυτά, εντοπίζονται σ' ένα κοινό προσδιοριστικό πλαίσιο: στην πολυπληθή βάση της κοινωνικής ιεραρχίας, στους αντίποδες των κυριάρχων τάξεων και υπό τη ρευστότητα μιας

γοργά μεταβαλλόμενης και εξελισσόμενης εποχής που ευνοεί συνεχείς κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Μέσα όμως από την περιγραφική ανάλυση των τριών βασικών προσεγγίσεων για την κοινωνική καταγωγή του ρεμπέτικου εντοπίστηκαν και άλλα σημεία προβληματικής που έχουν να κάνουν με τις μεθοδολογικές εφαρμογές ερμηνείας του ρεμπέτικου μέσα από την κοινωνική του διάσταση. Π.χ. η χρήση μεταγενέστερων του φαινομένου εννοιολογικών κατασκευών για τον προσδιορισμό των κοινωνικών ομάδων δημιουργίας του ρεμπέτικου που τελικά αδυνατούν να αποδώσουν μια κανονιστική και πειστική ερμηνεία αφού και οι ίδιες νοηματικά ολισθαίνουν μέσα στο χρόνο και τις συνθήκες.

Ένα άλλο βασικό πεδίο προβληματικής συνίσταται στην ανάλυση περιεχομένου των ρεμπέτικων τραγουδιών ως μέσο για την ερμηνεία των κοινωνικών συνθηκών δημιουργίας τους, των κοινωνικών λειτουργιών τους και κυρίως για την τεκμηρίωση απόψεων. Οι ενστάσεις που προκύπτουν, επισημαίνουν τις έννοιες της επιτήδευσης και της υποκειμενικότητας που δεν μπορούν να καταστήσουν τα τραγούδια «καθρέπτες» μιας κοινωνικής πραγματικότητας. Εντοπίζεται όμως και μια άλλη πτυχή της προβληματικής αυτής: το θεματολογικό εύρος των ρεμπέτικων τραγουδιών είναι τέτοιο ώστε, μέσα από μια επιλεκτική διαδικασία εύκολα μπορεί να τεκμηριωθεί μια προκαθορισμένη ερμηνεία. Η παραπάνω διαπίστωση προκύπτει ως γενικότερο σημείο προβληματισμού γύρω από το θέμα της διερεύνησής του ρεμπέτικου. Η δεκτικότητα του φαινομένου που αναφέρθηκε παραπάνω και που εδράζεται στη σύνθετη φύση του, μπορεί γενικότερα να ευνοήσει την απόδοση προκαθορισμένων ερμηνειών ειδικά μέσα από επιμεριστικές προσεγγίσεις. Σ' αυτό το σημείο μπορεί να διατυπωθεί μια γενικότερη επισήμανση σχετικά με την έρευνα και τη μελέτη του ρεμπέτικου που αφορά τη απουσία μιας σύνθετης και σφαιρικής προσέγγισης του θέματος σε συνάφεια με την ίδια τη φύση του.

Πίσω από τη διάσταση των απόψεων γύρω από τον προσδιορισμό των κοινωνικών ομάδων στη βάση καταγωγής του ρεμπέτικου, εντοπίζεται η συναινετική θέση ότι το ρεμπέτικο τραγούδι στον ελλαδικό χώρο δημιουργείται και αποκτά μια μορφολογική ενότητα και μια σημαίνουσα κοινωνική λειτουργία ακριβώς λόγω της ύπαρξης αυτών των ετερόκλιτων υποκειμένων, η

ποικιλομορφία των οποίων επισύρει την απουσία ομοφωνίας ως προς ένα ικανοποιητικό προσδιορισμό.

Σ' αυτή τη βάση της πολυσυλλεκτικότητας συστήνεται το ρεμπέτικο τραγούδι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις διαδικασίες που προκύπτουν από την ανάγκη προσαρμογής των υποκειμένων στο νέο περιβάλλον. Οι διαδικασίες αυτές υποθάλπουν τις έννοιες της ένταξης και της ενσωμάτωσης και ουσιαστικά μάχονται την ανομοιομορφία και τη διαφορετικότητα μέσα απ' αυτή. Όσο όμως η ένταξη μπορεί να μεθοδευτεί όπως έγινε στην περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων, η ενσωμάτωση προϋποθέτει την ενεργή συμμετοχή των υποκειμένων προς αυτή την κατεύθυνση. Το ρεμπέτικο σ' αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο θα μπορούσαμε να πούμε ότι αντανακλά την ενσωμάτωση με όρους πολιτισμικούς και την άρνηση αυτής με όρους κοινωνικούς.

Μέσα στις γενικότερα καταπιεστικές συνθήκες και στο πρόσταγμα για ομοιομορφία, το ρεμπέτικο αναδύεται ως έκφραση αντίδρασης και μια πραγματική άσκηση ελευθερίας. Αυτή του τη δύναμη θα προσπαθήσει να ανακόψει το 1937 η επιβολή λογοκρισίας από το ολοκληρωτικό καθεστώς του Μεταξά. Θα παραμείνει όμως έστω και σε λανθάνουσα μορφή η δυναμική του η οποία και θα αποτελέσει έμπνευση και βάση για τη δημιουργία νεότερων λαϊκών πολιτισμικών εκφράσεων.

Το ίδιο το ρεμπέτικο και η αυθεντική κοινωνική του λειτουργία θα παρέλθει ανεπιστρεπτί, αφού το ανάλογο θα συμβεί με τις συνθήκες που το γέννησαν και οι οποίες ιστορικά είναι αδύνατο να επαναληφθούν. Όσο για το δύσκολο πρόβλημα του προσδιορισμού των κοινωνικών μορφωμάτων, πέρα από τις κοινωνικές δυνάμεις που παρήγαγαν αυτό το πολιτισμικό προϊόν και φαινόμενο, το μόνο που θα μπορούσαμε με βεβαιότητα να επικαλεστούμε είναι η κλασσική φράση του Cl. Levi-Strauss, σύμφωνα με την οποία το πολιτιστικό στοιχείο αναδύεται με τη «διαφορά, χάρη στη διαφορά και παρά τη διαφορά».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Becker Howard, *Οι Περιθωριοποιημένοι*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2000, (μτφ. Αθήνα Κουτζόγλου, Βασίλειος Μπουρλιάσκος)
2. Βέλλου-Καίλ Αγγελική, *Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1978
3. Βολιότης-Καπετανάκης Ηλίας, *Ελλήνων Μούσα Λαϊκή*, Λιβάνης-«Νέα Σύνορα», Αθήνα, 1997
4. Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, Πλέθρον, Αθήνα, 2001, (α' έκδοση: 1976)
5. Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα, 2003
6. Δαμιανάκος Στάθης, *Ηθος και Πολιτισμός των Επικίνδυνων Τάξεων στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα, 2005
7. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, «Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα, (επιμ. Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου), Τυπωθήτω-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ, Αθήνα, 1999
8. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγονόμοις στην Ελλάδα*, (Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου 11-12 Απριλίου 1997), Αθήνα, 1999
9. Gauntlett Στάθης, *Ρεμπέτικο Τραγούδι. Συμβολή στην επιστημονική του προσέγγιση*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2001
10. Ζαϊμάκης Γιάννης, *Καταγωγή Ακμάζοντα». Παρέκκλιση και Πολιτισμική Δημιουργία στο Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*, Πλέθρον, Αθήνα, 1999
11. Hirschon Renée, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής – Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 2004
12. Καραντής Τάσος, *Νίκος Μάθησης. Ο Θρυλικός Τρελάκις του Ρεμπέτικου*, Στοχαστής, Αθήνα, 1999
13. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Τόμος Ένατος. Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, 1992

14. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Εξοδος, Μαρτυρίες από τις Επαρχίες των Δυτικών Παραλίων της Μικρασίας*, τ. Α', (Πρόλογος: Γ. Τενεκίδη, εισαγωγή, επιλογή κειμένων, επιμέλεια: Φ. Δ. Αποστολόπουλου) Αθήνα, 1980
15. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Εξοδος, Μαρτυρίες από τις Επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, τ. Β', (εισαγωγή, εποπτεία: Πασχάλη Μ. Κιτρομιλήδη, επιμέλεια: Γ. Μουρέλου) Αθήνα, 1982
16. Κοταρίδης Νίκος (επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, Πλέθρον, Αθήνα, 1996
17. Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνησιν Στιγμών Ελκυστικών – Κείμενα γύρω από το ρεμπέτικο*, τ. Α', Κατάρτι, Αθήνα, 2003
18. Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνησιν Στιγμών Ελκυστικών – Κείμενα γύρω από το ρεμπέτικο*, τ. Β', Κατάρτι, Αθήνα, 2003
19. Κουτελάκης Χάρης – Φώσκολου Αμάντα, *Πειραιάς και Συνοικισμοί. Μαρτυρίες και Γεγονότα από τον 14^ο Αιώνα μέχρι σήμερα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1991
20. Kristeva Julia, *Ξένοι στον εαυτό μας*, Scripta, Αθήνα, 2004, (μτφ. Πατσογιάννης Βασίλειος)
21. Κωνσταντινίδου Μαρία, *Κοινωνιολογική Ιστορία του Ρεμπέτικου*, Σέλας, Αθήνα, 1994
22. Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1989
23. Μιχελή Λίζα, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός: Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Δρώμενα, Αθήνα, 1992
24. Morgenthau Henry, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, Τροχαλία, Αθήνα, (χ.χ.), (μτφ. Σήφης Κασεσιάν)
25. Παπάζογλου Γιώργης, *Ονειράτα της Άκαυτης και της Καμμένης Σμύρνης, Αγγέλα Παπάζογλου, Τα χαϊρία μας εδώ*, Επτάλοφος, Αθήνα, 1986
26. Παπαϊωάννου Γιάννης, *Ντόμπρα και Σταράτα*, Κάκτος, Αθήνα, 1996
27. Παπαχριστόπουλος Νίκος, *Ρεμπέτικα Τραγούδια. Η τέχνη των σημείων*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2004
28. Πετρόπουλος Ηλίας, *Ρεμπέτικα Τραγούδια*, Κέδρος, Αθήνα, 1991 (α' έκδοση: 1968)
29. Πετρόπουλος Ηλίας, *Υπόκοσμος και Καραγκιόζης*, Νεφέλη, Αθήνα, 1996 (α' έκδοση: 1978)

30. Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993
31. Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1992
32. Τσοκόπουλος Βάσιος, *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην Ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1984
33. Σχορέλης Τάσος, *Ρεμπέτικη Ανθολογία*, τ. Γ', Πλέθρον, Αθήνα, 1978
34. Σχορέλης Τάσος, *Ρεμπέτικη Ανθολογία*, τ. Δ', Πλέθρον, Αθήνα, 1978

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ανωγειανάκης Φοίβος, «Για το ρεμπέτικο τραγούδι», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τευχ. 79, 1961, σελ. 184-200
2. Giannuli Dimitra, "Greeks or 'Strangers at Home': The Experiences of Ottoman Greek Refugees during Their Exodus to Greece, 1922-1923", *Journal of Modern Greek Studies*, The John Hopkins University Press, Vol. 13, N. 2, 1995, p. 271-287
3. Monos Dimitris, "Rebetico: The Music of the Greek Urban Working Class", *The International Journal of Politics, Culture and Society*, Human Science Press, 1 (2), 1987, p. 111-119 [301-309]
4. Pappas G. Nicholas, "Concepts of Greekness: The Recorded Music of Anatolian Greeks after 1922", *Journal of Modern Greek Studies*, The John Hopkins University Press, Vol. 17, N.2, 1999, p. 353-373
5. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Οι Πρόσφυγες στην Ελλάδα: Πενήντα Χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο», (τεύχος ειδικό αφιέρωμα) τευχ. 992, 26 Απριλίου 1973

ΠΗΓΕΣ – ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', *Νεότερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.10^{ος} (Ελλάς), Πυρσός, (χ.χ)

ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

www.rembetiko.gr

www.rebetiko.gr